

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

TÜRKMENCENİN MORFOFONOLOJİSİ

Maral Töre

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

TÜRKMENCENİN MORFOFONOLOJİSİ

Maral Töre

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

Maral Töre tarafından hazırlanan “Türkmencenin Morfofonolojisi” başlıklı bu çalışma, 20.01.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Başkan)

Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR (Danışman)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir
- Tezimin/Raporumun Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir
- Tezimin/Raporumun 3... yıl süreyle açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20.01.2017

Maral Töre

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**
(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)
- Tezimin/Raporumun tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**
(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)
- Tezimin/Raporumun 20.01.2020 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**
- Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

20 / 01 /2017

Maral TÖRE

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç.Dr. Sema ASLAN DEMİR danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

20 / 01 / 2017

Maral TÖRE

ÖNSÖZ

Elinizdeki çalışma, Türkmencede eklenme sırasında ortaya çıkan morfofonolojik nöbetleşmeleri ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada, Türkmencede eklenme sırasında sözcükte ya da ekte gerçekleşen morfofonolojik nöbetleşmelerinin yazıda ve standart konuşma dilinde ne şekilde gerçekleştiği ele alınmıştır. Türkmencenin yazımında gösterilmese de konuşma dilinde eklenme sırasında gerçekleşen ileri dudak uyumu, yazıda art ünlü ile gösterilen bazı eklerin telaffuzda kısmen öndamaksıllaşp merkezileşmesi, eklenmeye bağlı ikincil ünlü uzunlukları, sözcüklerde oluşan nöbetleşmeler ve sözcüğün ek alması sonucunda oluşan ünsüz benzeşmeleri vb. konular incelenerek bu konularda alanyazına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Tezin hazırlanması sürecinde her konuda destekte bulunan, titiz bir şekilde okuma ve değerlendirme yapan değerli danışmanım Doç. Dr. Sema Aslan Demir'e; yardımlarını hiç esirgemeyen Doç. Dr. Mevlüt Erdem'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, yaşamım boyunca maddi manevi her konuda beni destekleyen aileme, özellikle tezi okumak için sabırsızlıkla bekleyen babam Akmırat Töre'ye, Türkiye'deki eğitim sürecinde beni hep destekleyen ve bana ailemin yokluğunu aratmayan Köse ailesine ve Hafize Güngör'e gönülden teşekkür ediyorum. Her zaman yanımda olan değerli arkadaşım Fatma Esra Doğan'a, Esra İlhan'a ve çalışmama katkısı bulunan arkadaşlarım Pınar Akınet'e, Serap Pılgır'a, Bilge Kaan Görkem'e teşekkür ediyorum.

Maral Töre
Ocak, 2017- Ankara

ÖZET

TÖRE, Maral, *Türkmencenin Morfofonolojisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Ana Türkçeden beri bazı arkaik özellikleri koruyan ve günümüze kadar yaşatmaya devam eden Oğuz grubu Türk yazı dillerinden Türkmençe aynı zamanda Çağataycanın etkisinde gelişmiş bir Türk yazı dilidir. Asli uzunlukları en iyi koruyan Türkmençe, eklenme sırasında oluşan ikincil ünlü uzunlukları ve diğer morfofonolojik ses olayları ile Türk dilleri arasında dikkati çekmeyi başarmıştır. Bugüne kadar Türkmençe üzerine yapılmış genel sesbilgisi çalışmaları ve diğer ses olayları hakkındaki çalışmaların Türkmencenin sesbilgisini bütün yönleriyle ortaya koymada yetersiz kaldığı düşünülmekte ve bu çalışma ile gelecekteki araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, Türkmencenin edebî eserlerden de yararlanarak Türkmençe ek ve sözcüklerde eklenme sırasında gerçekleşen morfofonolojik nöbetleşmeleri eş zamanlı olarak ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Taranan eserlerde konumuzla ilgili olduğu tespit edilen örnekler, cümle içerisinde ve transkripsiyonlu olarak verilmeye çalışılmıştır. Bununla Türkmençede eklenme sırasında ortaya çıkan morfofonolojik nöbetleşmelerin standart yazımda ve konuşma dilindeki farklılıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda konunun daha iyi anlaşılması için yeri geldikçe ses olaylarının Türkiye Türkçesindeki durumu da değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Türkmençe, Türkiye Türkçesi, Nöbetleşme, Alomorf, Eklenme, Ünlü ve Ünsüz

ABSTRACT

TÖRE, Maral, *Morphophonology in Turkmen*, Master's Thesis, Ankara, 2017.

Turkmen Language, which belongs to the Oghuz group of the Turkic languages and protects and maintains some of the arcaic features even today, is a Turkic written language developed under the influence of the Chagatai Language. Turkmen, which is the best protector of the primary prolonged vowels, managed to take attention with the secondary long vowels, which is formed as the suffix attached, and the other morphophonological sound events. Studies of general phonetics and other sound events of Turkmen, which are made till now, are thought to be insufficient for putting the Turkmen phonology forth with its all details and with this study; we intend to contribute to the studies which are going to be made in the future.

This study has been done in order to introduce the morphophonological alternations simultaneously, which happens as the suffixes attach to the stem or the other suffixes of Turkmen, by using literary works also. Examples in the browsed works, which were noticed that they are related to our subject, were tried to demonstrate with transcription. With this method; the differences of the morphophonological alternations, which exist in the standard writing and speaking languages, was tried to prove. Furthermore; at the necessary states, in order to make the subject easily understandable, there can be found some comments about the sound events' situation in the Turkish Language.

Key Words

Turkmen, Turkish Language, Alternation, Allomorph, Suffixes, Vowels and Consonants

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
TABLolar DİZİNİ	xiii
FONETİK İŞARETLER	xiv
GİRİŞ	1
1. Türkmenenin Ses Bilgisi Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	3
2. Bir Araştırma Alanı Olarak Morfofonolojinin Geçmişi.....	6
3. Morfofonoloji ile İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar.....	8
4. Morfofonoloji Nedir?.....	10
5. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	12
6. Veriler.....	13
7. Çalışmanın Planı.....	14
I. BÖLÜM	
Türkmencede Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler	15
1. Türkmencede Dudak Uyumu.....	15
1.1 Türkmencede Dudak Uyumunun Gerçekleşmesi.....	16
1.2. Türkmencede Dudak Uyumuna Bağlı Olarak Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler.....	19
1.2.1 Geniş Ünlülü Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler.....	20
1.2.2 Dar Ünlülü Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler.....	26
2. Türkmencede Önlük-Artlık Uyumu.....	31
2.1. Türkmencede Önlük-Artlık Uyumuna Bağlı Olarak Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler.....	32
2.2 Uyum Dışı Durumlar.....	37
II. BÖLÜM	

Eklenme Sırasında Sözcük Tabanında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler..... 39

- 1. Orta Hecede Ünlü Nöbetleşmesi 39**
 - 1.1 Orta hecede dar ünlü ~ ø nöbetleşmesi..... 39
 - 1.2 Orta hecede geniş ünlü ~ ø Nöbetleşmesi 43
- 2. y ünsüzü önünde a~ı, e~i, o~u, ö~ü nöbetleşmesi..... 43**
- 3. Teklik birinci ve ikinci kişi zamirlerinde e~a nöbetleşmesi..... 44**
- 4. k ~ ø nöbetleşmesi 45**
- 5. k~g; p~b; t~d; ç~c nöbetleşmesi 45**

III. BÖLÜM

Eklenme Sırasında Sözcük Tabanı ile Ek Sınırında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler..... 48

- 1. -C*k* ekinden önce ø~A/I nöbetleşmesi..... 48**
- 2. -rA*k* ekinden önce ø~ I nöbetleşmesi..... 48**
- 3. ø ~ -n- nöbetleşmesi 49**
- 4. ø ~ -s- nöbetleşmesi 50**
- 5. ø ~ -y- nöbetleşmesi 51**
- 6. ø ~ -X- nöbetleşmesi..... 51**

IV. BÖLÜM

Morfofonolojik Nedenlerle Gerçekleşen İkincil Ünlü Uzunlukları..... 53

- 1. Hal Eklerinin Katılımıyla Oluşan İkincil Ünlü Uzunlukları..... 55**
 - 1.1 İlgili hâl ekinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları 55
 - 1.2 Yönelme hali -a/-e katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları 55
 - 1.3 Belirtme hali -y/-i, -ny/-ni'nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları 56
 - 1.4 Bulunma hali -da/-de + -ky/-ki'nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları... 57
 - 1.5 Vasıta hali -yn/-in'nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları..... 58
 - 1.6 Sayı isimlerine ilgi, yönelme ve belirtme hali eklerinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunluklar..... 58
- 2. İyelik Eklerinin Katılımıyla Oluşan İkincil Ünlü Uzunlukları 59**
 - 2.1 Teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin katılımıyla oluşan uzunluklar 59
 - 2.2 İşaret zamirlerine teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan uzunluklar..... 60
 - 2.3 Sayı isimlerine iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunlukları..... 61
 - 2.4 -ma/-me isim-fiil ekine 1. ve 2. teklik-çokluk iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan uzunluklar 62
- 3. Geniş zaman -ar/-er ekinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları 64**
- 4. -yr/-ir/-ur/-ür ekinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları..... 65**

5.– <i>an/-en</i> sıfat-fiil ekinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları.....	65
6.– <i>yp/-ip</i> zarf-fiilinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları.....	66
7. İstek bildiren – <i>ası/-esi</i> , – <i>áyady/-eýedi</i> eklerinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları	67
8. Teklik 1. kişi – <i>áyyn/-eýin</i> , çokluk 1. kişi – <i>aly/-eli</i> , – <i>alyň/-eliň</i> , çokluk 2. kişi – <i>yň/-iň</i> , emir eklerinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları	67
9.– <i>mak/-mek</i> ekinden sonra yönelme hali – <i>a/-e</i> ekinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunlukları	68
10.– <i>aweri/-eweri</i> ekleşik fiilinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları.....	69
11. <i>Hem (-am/-em)</i> edatının katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları	70
12.– <i>ow/-owa/-ýew/-ýewa/-owiç/-ýewiç/-owna/-ýewna</i> eklerinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları.....	71
13.Ünlüsü asli olarak uzun olan ekler	72

V. BÖLÜM

Morf fonolojik Nedenlerle Gerçekleşen Ünsüz Benzeşmeleri 75

1. İlerleyici Benzeşme	76
1.1 n+d >nn.....	76
1.2 n+b> nm/nw.....	77
1.3 ñ+b> ñm/ñw.....	78
1.4 ñ+g> ññ.....	78
1.5 m+b> mm	79
1.6 m+d> mn	80
1.7 l+d> ll	80
1.8 z+d> zz	81
1.9 s+t> ss.....	82
1.10 s+d> ss	83
1.11 ş+ç> şş	84
1.12 ş+j> şş.....	84
1.13 w+b> ww	85
1.14 n+l> nn ve z+l> zz.....	86
2. Gerileyici Benzeşme	86
2.1 t+s> ss.....	86
2.2 z+s> ss	87
2.3 ç+ş> şş	88
2.4 t+ç> çç	88
3. Karışık Benzeşme	89
3.1 ç+d> şd	89
3.2 ç+ç> şş.....	90

3.3 ç+j> şş.....	91
3.4 -jAk + däl > -k g-.....	91
3.5 -Ip g- > -lk g-.....	92

VI. BÖLÜM

Diğer Morfofonolojik Nöbetleşmeler	94
1. Hem ~ -am/-em	95
2. Ýok ~ ok.....	96
3. ha/hä ~ a/ä	97
4. How ~ ow	98
5. dagy ~ agy.....	98
6. Kısmı tekraralarda [m, p, s] nöbetleşmesi	99
7. İlgi hal ekinin katılımıyla gerçekleşen nöbetleşmeler.....	100
8. Kişi ve iyelik eklerinin katılımıyla gerçekleşen nöbetleşmeler.....	101
9. +yş/+iş ekinin ünlüyle başlayan ek almasıyla gerçekleşen nöbetleşmeler	102
10. Sayı isimleriyle ilgili nöbetleşmeler.....	102
11. İşaret sıfatlarıyla ilgili nöbetleşmeler	103
12. Näme soru sözcüğüyle ilgili nöbetleşmeler	104
13. Al+yp sözcüğünün gel-, git-, ber- fiillerle birleşmesine bağlı nöbetleşmeler	104
14. Öyle, böyle sözcüklerinin et- fiiliyle birleşmesine bağlı nöbetleşmeler	105
16. Sözcük birleşmesiyle oluşan diğer nöbetleşmeler	105
SONUÇ	107
Örneklerin Alındığı Eserler	112
KAYNAKÇA	113
EKLER	119
Ek 1. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muafiyet Formu.....	119
Ek 2. Tez Orjinallik Raporu.....	120

KISALTMALAR DİZİNİ

Ar.	Arapça
ayr. bk.	ayrıca bakınız
Azr.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	bakınız
DHŞ	Doglyş Hakyndaky Şahadatnama
Ed IV.s	IV. Sınıf Edebiyat Kitabı
ET.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
GG	Gökdepe Galası
HZTD	Häzirki Zaman Türkmen Dili
I	İkbal
K	Kitap
krş.	karşılaştırınız
Ör	örnek
Rus.	Rusça
s.	sayfa
SE	Saylanan Eserler
ŞB	Şükür Bağşı
TDÄD	Türkmen Diliniň Ärsary Dialekti
TDDO	Türkmen Diliniň Dialektleriniň Oçerki
TDG	Türkmen Diliniň Grammatikasy
Tkm.	Türkmence
TTü.	Türkiye Türkçesi
vb.	ve benzeri
Yay.	yayımlayan
&	ve

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1: Dudak Uyumu

Tablo 2: Telaffuzda Yuvarlak Biçimi Olan Ekler

Tablo 3: Ünsüz Benzeşmesi

FONETİK İŞARETLER

:	ünlü uzunluğu
a:	uzun a
ä [æ:]	e ~ a arası uzun ünlü (eklenme sonrasında e > ä)
o:	uzun o
ö:	uzun ö
u:	uzun u
ü:	uzun ü
ı:	uzun ı
i:	uzun i
ĩ	ı
î	ı ~ i arası ünlü
č	ç
ğ	artdamak g'sı
q	artdamak k'sı
ĵ	c
ŋ	nazal n
x	artdamak h'sı
θ	peltek s/ dişler arası sızıcı s
š	ş
ð	peltek z/dişler arası sızıcı z
w	çift dudak v'si
//	fonem veya morfem parantezi
[]	telaffuz parantezi
~	nöbetleşme

GİRİŞ

Türkmence, Oğuz grubu Türk dilleri arasında Ana Oğuzca özellikleri barındıran ve geçmişten bugüne ana Türkçedeki asli ünlü uzunluklarını en iyi koruyan Türk dilidir. Türkmencenin fonetik sisteminde yer alan asli ünlü uzunluklarının en önemli özelliği, fonemik bir değer taşıması yani anlam farkı yaratmasıdır. Ayrıca, eklenme sırasında telaffuzda ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları ve dudak uyumu bugüne kadar araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kelime başındaki /b-/ ünsüzünü koruyarak günümüze kadar taşıması, /s/ ve /z/ ünsüzlerinin peltak telaffuz edilmesi, alıntı sözcüklerdeki /f/ ünsüzünün /p/’ye değişmesi gibi özellikler onu Oğuz grubu Türk dilleri arasında ayrı bir yere koymaktadır. Oğuz grubuna giren Türkmence, Çağatay yazı dilinin etkisinde gelişmiş olması nedeniyle Türkçenin güney doğu ve kuzey alanındaki dillerle de ortak özelliklere sahiptir.

Türkmencenin kelime hazinesinde en çok Türkçe kökenli kelimeler bulunmakla birlikte Arapça ve Farsçadan giren kelimeler ve XX. yüzyılın başlarında SSCB’ye dâhil olmasıyla birlikte Rusçadan giren kelimeler de yer almaktadır.

Oğuz geleneğine bağlı Türkmenler çok zengin bir sözlü halk edebiyatı geleneğine de sahiptirler. “Gorkut ata”, “Görogli”, “Yusup-Ahmet”, “Zöhre-Tahir”, “Şasennem-Garip” gibi destanları ve hikâyeleri en önemli halk edebiyatı ürünleri arasında yer alır. Dövmemmet Azadı ve oğlu Magtımğulı, Zelili, Seyitnazar Seydi, Mollenepes, Kemine gibi şairler çeşitli konularda yazdıkları şiirleri ile Klasik Türkmen Edebiyatının başlangıcını oluşturmuşlardır. Türkmenlerin XV-XVII. yüzyıllar arasında yazı dili olarak Çağatay Türkçesini kullandığı ve XVIII. yüzyılda en büyük Türkmen şairi olan Magtımğulı’nın şiirleri ile Türkmencenin yazı dili halini aldığına dair yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak Türkmen yazı dilinin oluşmasıyla ilgili farklı görüşler de vardır (ayrıntılar için bk. Garryýew 1975).

Türkmencenin bugün en çok konuşulduğu yer, 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan Cumhuriyeti’dir. Türkmenistan Cumhuriyeti’nin nüfusu 6.200.000’dir. Ülkede Türkmenlerin dışında Özbekler, Azeriler, Karakalpaklar, Tatarlar, Kazaklar ve

Ruslar da yaşamaktadır. Türkmenistan dışında İran'da 1.328.535 (2013 tahmini), Afganistan'da 933.242 (2013 tahmini), Özbekistan'da 152.000 (2000 tahmini), Pakistan'da 60.000 (2001), Rusya'da 36.000 (2010), Tacikistan'da 15.171 (2010), Ukrayna'da 3.709 (2001), Kazakistan'da 2.234 (2009), Kırgızistan'da 2.037 (2012 tahmini) Türkmen yaşamaktadır (bk. Tekin & Ölmez 2014).

Ayrıca Türkiye, Irak, Suriye ve Çin'de 1990'dan önce 3,500,000 Türkmen'in yaşadığı kaydedilmiştir (bk. Clark 1998, Sağlık 2001). Tarih sahnesine çıktıklarından beri boylara bölünerek nesillerini devam ettiren Türkmenler 2300'e yakın tayfa ve tirelerden (boy ve oymak) oluşmaktadır. Bu boylardan başlıcaları ise Teke, Yomut, Ersarı, Sarık, Salır, Gökleñ ve Çovdur'dur. Onlar da kendi aralarında çeşitli oymaklara ayrılmaktadır (bk. Ataniyazow 1994). Tekeler Ahal ve Marı, Yomutlar Balkan ve Daşoğuz, Ersarılar Labap ve Marı, Gökleñler ise Balkan vilayetinde ağırlıklı olarak yaşamaktadırlar. Bu boylar aynı zamanda Türkmen diyalekt alanlarını da oluşturmuştur¹. Günümüzde Türkmenistan'da 26 boyun yaşadığı kaydedilmektedir. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili 1925'ten beri Teke ve Yomut ağızlarına dayanmaktadır. Ancak standart dil Teke ve Yomut ağızlarına dayansa da özellikle edebi dilde diğer ağızların da etkisi görülmektedir.

Türkmencenin yazımında 1928'e kadar Arap alfabesi, 1928-1939 yılları arasında Latin alfabesi, 1940-1992 yılları arasında Kiril alfabesi kullanılmıştır. Türkmen dili, 25.05.1990'da resmi dil olmuştur. 12.04. 1993'te 30 harften oluşan Türkmen Latin alfabesi kabul edilmiştir. Bu alfabe 1999'da bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir.

Türkmencenin sesleri günümüz Türkmen alfabesinde 9 ünlü ve 21 ünsüz harf ile temsil edilmektedir. Türkmencenin fonetik envanterinde bulunan 8 ünlünün kısa hem de uzun biçimi bulunmaktadır. Kök hecede görülen uzunluk-kısalık karşıtlığı anlam farkına yol açmaktadır. Ancak uzunluklar yazıda gösterilmemektedir. Türkmencede /e/ ünlüsünün uzununu bulunmamakta, morfofonolojik nedenlerle ikincil olarak uzadığı durumlarda ise /ä/ ünlüsüne dönüşmektedir. Türkmencede asli uzun ünlüler sadece sözcüğün ilk hecesinde

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. J. Amansaryýew (1970) *Türkmen dialektalogiýasy*, Aşgabat: Türkmenistan neşirýat. R. Berdiyew, S. Kürenow, K. Şamyrow, S. Orazkulyýew (1970) *Türkmen diliniñ dialektleriniñ oçerki*, Aşgabat: TSSRYA: Magtymguly adyndaky dil ve edebiýat instituty

bulunur. Bundan dolayı bunlara etimolojik uzun ünlüler de denilmektedir. Ayrıca Türkmencede eklenme sırasında ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler de vardır.

1. Türkmenenin Ses Bilgisi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkmenenin ses bilgisi üzerine yapılan ilk çalışmalar, Türkmenistan'ın 1917'den itibaren Sovyet Birliğinin bünyesine girmesiyle başlamıştır. 1929'da Geldiyev & Alparov'un hazırlamış olduğu *Türkmen diliniň grammatikasy* kitabında "Fonetika" (s. 18-50) adlı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde ses ve harf, seslerin değişmesi, hece konuları ele alınmış; Türkmenenin sesleri ünlü ve ünsüzler, kısa ve uzun ünlüler, ötümlü ve ötümsüz ünsüzler vb. karşıtlıklar ekseninde değerlendirilmiştir. Bu çalışma, Türkmençe fonetik sisteminin ele alındığı ilk çalışmalardan olması nedeniyle tarihsel bir önem de taşımaktadır. Çalışmada belli başlı ses değişimleri altı başlık altında ele alınmıştır. İlk olarak /o, ö, u, ü/ yuvarlak ünlülerin son hecede yazıda gösterilmediği ama konuşma dilinde duyulduğu üzerinde durulmuştur: *börek* [börök] "börek", *towşan* [towşon] "tavşan" vb. *Değişme* adını taşıyan ikinci başlık altında, konuşma dilinde seslerin yer değiştirmesi üzerinde durulur: *ýañlyş ~ ýalňyş* "yanlış", *daňygly ~ daňlygy* "bağlı", *ylgamak ~ yglamak* "koşmak" vb. *Çevrilme* başlığı altında ele alınan üçüncü ses olayı Arap, Fars ve Rus dillerinden geçen sözcüklerin ses değişmesine uğratarak kullanılması ile ilgilidir: Ar. *Sefer* > Tkm. *sapar* "sefer", Ar. *hukman* > Tkm. *hökman* "mutlaka", Rus. *samowar* > Tkm. *samawar* "semaver", Rus. *metir* > Tkm. *mitir* "metre" vb. Dördüncü başlık *birleşmeler* başlığını taşır. Bu başlık altında *nä etdiň > nätdiň* "ne yaptın", *ata ene > atene* "anne baba", *gara at > garat* "siyah at" gibi birleşmeler üzerinde durulmuştur. *Düşme* başlığı altında /k/, /g/, /l/ seslerinin düştüğü örnekler üzerinde durulmuş ve *alyp git, alyp gel, alypber* sözcüklerinin *äkit, äkel, äber* biçimini aldığı örnekler ve *yok* sözcüğüyle oluşturulan *alan ýok ~ alanok, gelenim ýok ~ gelemok* gibi yapılar ele alınmıştır. *Artma* (türeme) adını taşıyan son kısımda ise *ol, şu, bu* işaret zamirlerinin bazı durum eklerini almasıyla gerçekleşen ses artması üzerinde durulmuştur: *o-ol > ondan, şu > şundan, bu > mun-dan*.

Rus araştırmacılardan Potseluyevskiy 1936 yılında yayımladığı *Fonetika turkmenskogo yazıka* adlı eserinde Türkmenedeki ses ve fonemlerden, seslerin oluşumundan, ses oluşumunda ağız, dudak, dil, diş vb. parçaların rolünden ayrıntılı olarak söz etmiştir. Türkmencede hece, vurgu, singarmonizim, asemilasiya konuları üzerinde duran

Potseluyevskiy, aglütinasyon konusunu da ele alarak eklerin önlük-artlık uyumuna bağlı uyması, konuşma dilinde eklerin dudak uyumuna girmesi, ünsüz asimilasyonu ve ses düşmesi sonucunda ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları üzerinde durmuştur, örneğin *bolar* [bolor] > *bor* [bo:r] > *bo* [bo:] “olur” vb. Yazar bu bölümde eklerin gelmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunluğundan da söz etmiştir: *ata* [ata] “dede” > *atañ* [ata:ŋ] “deden” vb. Ayrıca Türkmen diyalektlerinde *men* ve *biz* zamirlerinde görülebilen e~a, i~ı, z~s varyatlaşmalarını da ele almıştır: *men alýan* ve *biz alýas* (Teke diyalekti), *alaman* ve *alamız* (Nohur diyalekti), *men alamen* ve *biz alamız* (Ersarı diyalekti) vb.

Türkmencenin ses bilgisini konu alan çalışmalar arasında Hydyrow ve Begenjow 1948,1956, 1960, Annanurov 1959, Baskakov ve Hamzaýew 1964, Täçmyradow 1970, 2002 de yer almaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Baskakov ve Hamzaýew’in hazırlamış olduğu *Sravnitel'naya grammatika russkogo i turkmenskogo yazıkov: fonetika i morfologiya* (Rus ve Türkmen dillerinin karşılaştırmalı grameri) adlı eser dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın ses bilgisi bölümünde, ilk olarak Rusça ses bilgisi daha sonra Türkmence ses bilgisi ele alınmış; ünlü ve ünsüz sesler, seslerin hece yapısına ve heceleme etkisi ve vurgu konuları Rus ve Türkmen dillerinde karşılaştırmalı olarak ve bu dillerdeki farklılık ve benzerlikler gösterilmeye çalışılarak anlatılmıştır. Son olarak çalışmada bazı Rusça ve Türkmence sözcüklerin telaffuzu üzerinde durulmuştur. Çalışmada Rusça sözcüklerin doğru telaffuz edilmesinde vurgunun önemli olduğu, /ы, и, y/ seslerinin vurgulu olup olmamaya bağlı olmaksızın kendi ses değerinde telaffuz edilmesine karşın /a, o, e/ seslerinin vurgulu olduğunda baskın söylendiği anlatılmıştır: *cád* “bahçe”, *pána* “erken”, *vodá* [wada] “su”, *oknó* [aqno] “pencere” vb. Buna karşılık Türkmencede önlük-artlık uyumunun tamlığından söz edilmiştir. Dudak uyumuyla ilgili olarak ise Türkmencede dudak uyumunun var olmakla beraber, yuvarlak ünlülerin yalnız ilk ve ikinci hece yazılması nedeniyle yazıda takip edilememesi üzerinde durulur: *doğanlar* [doğonlor] “kardeşler”, *göreşijiler* [göröşüjölör] “savaşıcılar” vb. Ayrıca Rusçada konuşma sırasında *чт* [çt] > *шт* [št], *сж* [sj] > *жж* [jj], *сш* [sš] > *шш* [šš]: *что* [što] “ne”, *нѣсшая* [nyoššaya] “yoksul” gerçekleşen ses değişmelerine benzer bir durumun Türkmencede ünsüz asimilasyonu ile telaffuzda gerçekleşebildiği göstermiştir: *ts* > *ss*: *gitse* [giθθe] “gitse”, *şj* > *şş*: *uşjak* [uššoq] “uçacak”, *zd* > *zz* *sizde* [θiððe] “sizde” vb. (1964: 10-35). Yine Baskakov, Hamzaýew ve Çaryýarow tarafından yayımlanan *Grammatika turkmenskogo yazıka* (1970) adlı kitabın ses bilgisi bölümünde Türkmence ünlü ve ünsüz seslerin özellikleri, birincil ve ikincil ünlü uzunlukları, asimilasyon, ses düşmesi gibi

önemli konular ele alınmaktadır. Bu eserde ele alınan ikincil ünlü uzunlukları, diğer çalışmalara kıyasla çeşitliliğiyle öne çıkmaktadır. Baskakov'in bu çalışması sonraki araştırmalar için de önemli bir kaynak olmuştur (bk. 1970: 29-71).

Türkmencenin ses bilgisini ele alan önemli çalışmaların biri de Täçmyradow'un *Häzirki zaman türkmen dili-fonetika* (2002) adlı eseridir. İlk olarak 1970 yılında Täçmyradow ve Hudaýgulyýew tarafından *Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy* adıyla yayımlanan ve Täçmyradow tarafından 2002 yılında *Häzirki zaman türkmen dili-fonetika* adıyla basılan ve çalışmamızda da sıkça yararlandığımız eserleri, Türkmençe ses bilgisiyle ilgili geniş bilgiler sunmaktadır. Täçmyradow 2002'de seslerin oluşumu ve sınıflandırılması, ünlü ve ünsüz fonemler, ünlü uzunlukları ve çeşitli ses değişimleri üzerinde durulur.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı biçimde ele alınacak olan ekleşmeye bağlı ikincil uzunluklar ise Dmitriyev 1955, Kürenow 1971,1990, Azmun 1990, 1994, Kara 1998, Kirişçioğlu 1999a, Buran 2007 vb. çalışmalarda da ele alınmıştır. Dmitriyev 1955'de, Türkmencede ünlü uzunluğunun fonemik olduğu örneklerle göstermiştir. Eklenme sırasında ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluklarına (*ata* [ata] > *ataň* [ata:ŋ], *atanyň* [ata:nïŋ]) ve *+rak/räk*, *-ýar/-ýär*, *-ka/-kä* gibi uzun ünlülü eklere de kısaca değinmiştir (182-191). Kürenow 1971'de de Türkmencenin uzun ünlüleri üzerinde durulmuş, uzun ünlülerin Eski Türkçedeki ve Saha Türkçesindeki durumlarıyla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Sahaca ve Türkmençe örnekler karşılaştırmış ve bu iki dildeki uzun ünlülerin telaffuz süreleri sayısal değerlerle anlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin Sahacada *at* [a:t] sözcüğündeki a [a:] fonemin uzunluğunun 23,8-27,3 sigmaya, Türkmencede ise 40-45,5 sigmaya eşit olduğunu; *bar* [ba:r] sözcüğündeki [a:] fonemin uzunluğunun ise Sahacada 26-31 sigmaya, Türkmencede 38,5-42 sigmaya eşit olduğunu göstermiştir.

Türkmencenin ses bilgisi üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri de Azymow'a aittir (1944, 2011). 1944 tarihli eserinde Türkmençe konuşma dilinde dudak uyumunun güçlü olmakla birlikte yazıda gösterilmediğinden, sadece *-Ip* zarf-fiil ekinin yuvarlak ünlülü biçimlerinin yazıda gösterildiğinden söz etmektedir. Ayrıca tek heceli sözcüklere eklenen *-jyk*, *-waç*, *-wul* eklerinin önünde bir ünlü sesin türemesi: *az* > *az-a-jyk* "azacık", *aç*- > *aç-a-waç* "açacak", *gayt* > *gayt-a-wul* "karşılık, kesin cevap" vb, önemli birçok ses olayından da söz etmiştir.

Çalışmamızda çokça faydalandığımız bir başka kaynak ise Clark 1998'dir. Eser Türkmençe ses bilgisi hakkında geniş bilgiler vermekle birlikte, özellikle “Türkmençenin morfofonolojisi” adını taşıyan ayrı bir bölüm bulundurmasıyla da önemlidir. Bu kaynakta Türkmençe ünlü ve ünsüz uyumları, seslerin düşmesi, /y, s, n/ ünsüzlerin eklerden önce gelişi ve hece düşmesi vb. konular üzerine durulmaktadır. Clark Türkmençedeki birincil ve ikincil ünlü uzunluklarıyla ilgili olarak da önemli değerlendirmelerde bulunmuş, zaten uzun ünlülü olan -yk/-ik, +yn/+in, +daky/+däki, -alyň/-eliň, -ayady/-äýedi vb. ekleri ayrıca ele almış, Türkmençede çokluk 1. kişi iyelik eki -myz/-miz/-ymyz/-imiz/-umuz/-ümüz ve çokluk 2. kişi iyelik eki -ňyz/-ňiz/-yňyz/-iňiz/-uňyz/-üňiz'in ikincil ünlü uzunluğu oluşturması için ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan alomorflarının eklenmesine gerek olduğu vb. tespitleriyle alanyazında tekrar eden bazı yanlış kabulleri de düzeltmiştir. Bunların yanı sıra Türkmençenin ses bilgisinin ele alındığı Saryýew ve Güder (1998), Hanser (2003), Kara (1998, 2001, 2005), Buran (2007, 2014), Gökçür (2015a, 2015b, 2016a, 2016b), Doğan (1996, 2012) vb. çalışmalar da bulunmaktadır.

2. Bir Araştırma Alanı Olarak Morfofonolojinin Geçmişi

Bugünkü nöbetleşme “alternasion” tartışmaları 1939'dan sonra Amerikan dilbilimcilerin çalışmalarıyla başlar. Nöbetleşme kavramı ilk olarak Hint gramercileri tarafından eski Hindistan'da ortaya atılmıştır. Hint gramerciler “sandhi” adı verilen ses olayını ve işleyiş kurallarını tespit etmeye çalışmışlardır. Morfofolojinin daha teorik ve kavramsal bir tartışması ise Baudoin'le başlar. Baudoin konuyla ilgili görüşlerini 1876'dan itibaren derslerinde anlatmaya başlamış, ilk defa fonem “phoneme”, morfem “morpheme” ve nöbetleşme “alternation” gibi terimleri de kullanarak konuyu sistemleştirmenin ilk adımlarını atmıştır. Ayrıca gramatikal ve fonemik koşullarla gerçekleşen nöbetleşmeleri ayırt etmeye çalışmıştır (bk. Kilbury, 1973).

Baudoin'in öğrencisi olan M. Kruszewskiy, *K voprosu o gune: issledovanie v oblasti staroslavjanskogo vokalizma (On the question of Guna: an investigation in the field of Old Slavic vocalism)*(1881) çalışmasında nöbetleşmelerin sınıflandırması yapılmış ve konunun sistemleştirilmesine katkı sağlamıştır. Kruszewskiy, bu çalışmasında nöbetleşmeler kapsamında 1. Alt fonemik varyasyonlar, 2. Gramatikal koşullu ancak morfolojik işlevi olmayan nöbetleşmeler, 3. Gramatikal olarak koşullu ve morfolojik işlevi olan

nöbetleşmeleri ele almıştır. Daha sonra K. Burgmann (1882) ve V.V. Radloff (1882) gibi araştırmacılar Kruszewskiy'nin görüşlerini farklı açılardan tartışarak geliştirmişlerdir.

Baudoin ve Kruszewskiy görüşleriyle Kazan Dil Bilim okulunun çekirdeğini de oluşturmuşlardır. J. R. Firth “The Word Phoneme” (1934) başlıklı yazısında Kazan Dilbilimsel çevresine dikkat çeker. Özellikle Kruszewskiy'nin nöbetleşmelerle ilgili görüşleri, bu kısa makale aracılığıyla Batı Avrupa'da geniş bir kitleye ulaşır. Baudoin ve Kruszewskiy'nin görüşleri doğrudan Doğu Avrupa'ya da yayılmıştır. Aslında D. Jones Şerba'nın Rusçadaki ünlü değişimleri üzerine yazdığı makalenin Boudouin'e etkisi çok güçlü olmuştur. Çünkü Baudouin, Şerba aracılığıyla sesli fonemlerle tanıştığını söyler (bk. Kilbury, 1973-1976).

1926'da kurulan Prag Dilbilim çevresinde V. Mathesius, modern dilbilimcilerin kurucuları olarak Baudouin ve Saussure'ye eşit derecede pirim verir. Hatta Prag Dilbilim çevresinin başka üyesi H. Ułaszyn kendi çalışmasında “morphonema” terimini kullanmıştır (1931). Onun bu terimi, N. Trubetzkoy tarafından da benimsenmiştir; ancak biraz farklı bir biçimde kullanmıştır. Trubetzkoy morfonoloji terimini, genel anlamda biçim birimlerin ses bilimsel kompozisyonlarını kastederek kullanmıştır (Maiden 1991: 4) . Trubetzkoy “*Sur la morphologie*” (1929) adı altında morfonolojiyi yeni bir araştırma alanı olarak tanımlamış, bu konuyla çok ilgilenmiş ve konuyla ilgili farklı yayınlar yapmıştır. O “nöbetleşme”nin (alternasion) yanı sıra “yansızlaşma” (neutralization) ve “archiphonema” (yani her iki sese de kaynaklık edebilecek özellikleri barındıran fonolojik birim) üzerinde de durmuştur. Trubetzkoy'un morfonolojiyi ses bilim ve biçim biliminden ayrı yeni bir alan olarak değerlendirmesi, bütün fonoloji ekollerince aynı ölçüde kabul görmemiştir. A. Martinet 1936'da nöbetleşme “alternation” teriminin morfolojik sebeplerle gerçekleşmeyen yansızlaşmaları kapsamaması gerektiğini belirtmiştir. Bu görüşler Prag Dilbilim Çevresi tarafından ayrıntılı bir şekilde tartışılmış ve birçok yayın yapılmıştır (1936: 56).

Amerikan yapısalcılarında L. Bloomfield *Menomini Morphophonemics* (1939) çalışmasında “morphophonemics” ya da “internalsandhi” kavramları üzerinde durmuş ve bu kavramları, “morfolojik unsurların farklı kombinasyonlara girdiğinde gösterdiği değişiklikler” olarak tanımlanmıştır. Bloomfield ayrıca tarihsel (tamamlanmış) ve morfofonemik ses değişimleri arasındaki farkı da vurgulamıştır (1939: 4). XX. yüzyılın

dilbiliminde birçok itiraz ve tartışmaya neden olan morfofonoloji için daha sonraki yıllarda Hocett 1958, Chomsky 1964, Chomsky & Halle 1968, Akhmanova 1971, Maiden 1991 ve diğer çalışmalara da bakılabilir.

3. Morfofonoloji ile İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Bu bölümde morfofonolojinin araştırma alanına giren konularla ilgili olarak Türkiye’de yapılmış olan belli başlı çalışmalar üzerinde durulacaktır. Sözü edilecek bu çalışmalardan Türkmencenin morfofonolojisi ele alınırken yeri geldikçe faydalanılmıştır. Morfofonolojiyle ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalardan biri Demircan 1977’dir. Bu çalışmada, köklerle ekler birleşirken görülen ses değişmelerinin bir yandan biçimbilgisini diğer yandan da biçimsel sesbilgisini (morphophonemics) ilgilendirdiği belirtilmiştir. Çalışmada, Türkiye Türkçesinde sekiz ünlü ve yirmi ünsüz (ğ tutarlı bir birim değildir) olmak üzere yirmi sekiz sesbiriminin bulunduğu, sözcük tabanlarında durum böyle iken eklerde sesbirim sayısının değiştiği belirtilmiştir. Örneğin sözcük kök ya da gövdelerinde anlam ayırıcı olabilen dar ünlüler (i, ü, ı, u) eklerde yalnız bir biçimsel sesbirime dönüşmektedir: *ses-i, köy-ü, kız-ı, buz-u*. Başka bir ifadeyle *kil, kül, kıl, kul* ayrı birer sözcük ise de *kil-i, kül-ü, kıl-ı, kul-u* sözcüklerine gelen ekler bir tek ekin uyumsal biçimleridir. Demircan patlamalı ünsüzler arasındaki karşıtlığın da kök sonunda ya da ek başında ortadan kalktığını ifade etmiştir.

Morfofonolojiyle ilgili bir başka yayın da Talat Tekin’in “Türkçede Morfofonemik Değişmeler: Dar Ünlü~ø Nöbetleşmesi” adlı makalesidir. Tekin bu makalesinde Türkçede orta hecedeki dar ünlü düşmesinin hangi durumlarda gerçekleştiğini ele almakta ve ses düşmesinin gerçekleştiği fonetik çevreleri betimlemektedir. Örneğin ilk hecesi açık, kapalı ikinci hecesi *ğ-r, ğ-n, ğ-z, ğ-s*, ya da *y-n, l-n, r-n, n-z, m-z, v-ç* yapısında olan vücut organları adları, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlüyü yitirir: *eğin-eğn-i, beyin-beyn-i* gibi. Yine birinci heceleri açık, kapalı ikinci heceleri *-yIr, -vIr, -ğIr, -kIr, -pIr-, -kIl* yapısında olan eylem gövdeleri *-A, -I, -Ik, -m, -ntI* eklerini ve edilgen çatı ekini aldıklarında ikinci hecelerdeki dar ünlüyü yitirirler: *çevr-e, çevr-ik, çevr-im, çevr-inti, çevr-il-*. Ayrıca *+ArI* ekli yer zarflarında: *içeride/içerde, içeriden/içerden* gibi dar ünlünün düşmesi gerçekleşir (bk. 1995a).

Tekin'in morfofonoloji ile ilgili bir diğ er yazısı da "Türkçe'de Kaynaştırma Sesleri"dir. Tekin bu makalede, ünlü ile biten sözcüklerin ünlü ile başlayan bir ek alması duumunda ortaya çıkan /y, n, s, ş/ ünsüzleri üzerinde durmakta ve Türkçede eklenme sırasında ünlü çatışmasını önlemek ya da iki ünlü arasındaki boşluğu doldurmak için kullanılan tek ünsüzün /y/ olduğunu belirtmektedir. Tekin, ünlü ile biten sözcüklerle 3. kişi iyelik /-I/nin arasına giren /s/ ünsüzünün Ana Türkçede daha çok akrabalık adlarına eklenen çokluk ya da topluluk eki {-s}nin daha sonra heceleme ve yanlış çözümlenme sonucunda 3. kişi iyelik eki /-I/nin ünlü ile biten sözcüklere eklenen biçimi olduğunu anlatır. /ş/ ünsüzüyle ilgili olarak ise iki ile oluşturulan üleştirme sayı sıfatının Eski Türkçede *ikirer* biçiminde olduğu, bu üleştirme sayısının *birer* sözcüğünün *bi-rer* biçiminde hecelenmesi sonucu ortaya çıktığı ve ekin bu nedenle de ekin {-(\$)Ar} biçiminde yazılması gerekliliği vb. konulardan söz eder. Son olarak ise alanyazında kaynaştırma sesi olarak adlandırılan /n/nin; gösterme zamiri bu, şu, o'nun çekimlerinde, 3. kişi iyelik eki almış sözcüklerin çekiminde, ilgi durumu eki almış sözcüklerin çekiminde, /-ki/ ekli iyelik zamirlerinin çekiminde ve *kendi* sözcüğünün çekiminde gerçekleştiğini belirterek /n/nin ortaya çıktığı fonetik çevreleri tanımlamış olur (2013: 487-490).

Morfofonolojiyle ilgili bir başka çalışma da Emine Yılmaz'ın "Çuvaşçada Eklenme Sırasında Oluş an Değişiklikler" adı altında Çuvaşçada görülen morfofonolojik nöbetleşmeleri inceleyen çalışmasıdır. Çalışmada öncelikle Çuvaşçada ünlülerle ilgili nöbetleşmeler ele alınmış; eklenme sırasında Çuvaşçada ünlü uyumunun bozulduğu durumlardan söz edilmiştir, örneğin *ama* "anne" > *amışi* ~ *amış* "annesesi", *appa* "abla" *appişi* "ablası" vb. Yılmaz, eklenmede orta hecedeki ünlülerin sıfırla nöbetleşmeleri, örneğin *uyır-* "ayırma" > *uyır-ım* > *uyrım* "ayrım" ve diğ er nöbetleşmeler üzerinde durur. Ünsüzlerle ilgili nöbetleşmeler bölümünde ise Çuvaşçada ünsüz ikizleşmesi, sıfırla nöbetleşme ve ünsüz benzeşmesi gibi morfofonolojik des değişmelerinden bahsetmiştir (1997: 123-139).

Türkiye Türkçesinin morfofonolojisiyle ilgili bir diğ er çalışma ise Sema Aslan Demir'in "Türkiye Türkçesinin Morfonoloji Üzerine" adlı makalesidir. Bu makalede, Türkiye Türkçesinde sözcük tabanlarında ve eklerde görülen morfofonolojik nöbetleşmeler ele alınmıştır. Orta hecede dar ve geniş ünlünün ~ø nöbetleşmesi, *-ArI* ekli zarflarda *I~ø* nöbetleşmesi, *y* ünsüzü önünde *a~u/i;e~ü/i* nöbetleşmesi, *-CIk* ekinden önce *ø~A/I* nöbetleşmesi, geniş zaman ekinde *-r/-Ar/-Xr* nöbetleşmesi, teklik birinci ve ikinci kişi

zamirlerinde $e\sim a$, ünlü uyumları ve alomorf nöbetleşmeleri makalede üzerinde durulan belli başlı nöbetleşmelerdir. Son olarak makalede enklitiklerde görülen morfonolojik nöbetleşmeler ele alınmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Aslan Demir 2006: 546-556).

Yılmaz & Demir 2011’de de morfofonolojiye yer verilerek Türkiye Türkçesinde ünlülerde ve ünsüzlerde görülen nöbetleşmeler incelenmiştir. Çalışmada açık ünlü~kaplı ünlü, geniş ünlü~dar ünlü, yuvarlak ünlü ~ düz ünlü, ön ünlü ~ art ünlü nöbetleşmeleri, ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi ve uzunluk ~ kısalık nöbetleşmeleri; ünsüzlerle ilgili olarak ötümsüz-ötümlü nöbetleşmesi, söz sonunda tek ünsüz ~ ikiz ünsüz nöbetleşmesi ve ünsüzlerin sıfırla nöbetleşmesi gibi konular ele alınmıştır (106-124).

Bacanlı’nın Türk dillerindeki gövde ve ek alomorfi türlerinin ortaya çıkmasındaki çeşitli fonolojik, morfolojik, sözcüksel ve semantik koşulların eş zamanlı bakış açısı ile ele alındığı “Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması” (2014) adlı makalesinde morfolojik koşullar, içerdikleri fonolojik koşullar nedeniyle morfofonemler temelinde kısmen ele alınmıştır. Bu çalışmanın bir devamı olarak 37 Türk dilinin düzensizliklerinin daha geniş ele alındığı *Türk Dillerinde Düzensizlikler* (2016) adlı eserinde de süplesyon, gövde genişlemesi/daralması, kısıtlı ek kullanımı, yanlış alomorf kullanımı, ek yığılması, morfolojik olarak koşullu gövde ve ek alomorfisi, dildeki genel fonolojik koşulları ihlal eden özel durumlar, yapıcı olumlu karşıtı bulunmayan dilbilgisel işaretleyiciler vb. düzensizliklerle ilgili konuların yanı sıra morfofonolojiyle ilgili tespitlere de yer verilmiştir. Çalışmada Türkmencenin morfofonolojisiyle ilgili olarak ünsüz ötümlüleşmesi, orta hecede dar ünlü düşmesi, ünlü uzaması vb. konular da ele alınmıştır (149-158).

Caner Kerimoğlu’nun “Türkiye Türkçesi Gramerindeki Düzensizlikler” (2014) adını taşıyan makalesinde de belirli ölçülerde morfofonolojiyle ilgili konulara değinilmiştir. Makalenin ses bilgisindeki düzensizliklerle ilgili bölümünde ünlü uyumları, eklenmedeki ünlü ve ünsüz uyumları, ötümlüleşme, türeme, düşme vb. ele alınmıştır.

4. Morfofonoloji Nedir?

Morfofonoloji ya da ‘biçimbilimsel sesbilgisi’ *morfofonoloji*, *morfonoloji*, *morfofonologiya*, *morfofonemik* gibi isimlerle geçen yüzyılın en çok tartışılan konularından biri olmuştur. Akhmanova morfofonolojinin, biçim birimlerin etkileşmesinden

kaynaklanan ses bilimsel ortamları ve değişken biçim birimlerin [alomorf] ses bilimsel kompozisyonlarını ele alan bir alan olarak tanımlar (1971: 70, ayr. bk. Aslan 2006). Jensen 1990’da konuyla ilgili olarak “Morfofonemik; morfemlerin fonolojik biçim ve sırasını etkileyen süreçlerin genel adıdır. Bu süreçler tamamlayıcı alomorflar dizisiyle ilgilidir.” açıklamasını yapar (s.157). Morfonoloji, biçimbirimlerdeki ses bilimsel çeşitlenmelerin sistematik kalıplarını, oluşumları sadece ses bilgisiyle izah edilebilenleri dışarıda bırakarak, biçim bilimi ve ses biliminin etkileşimi çerçevesinde inceler. Morfonolojik koşullar, eş zamanlı olarak, belirli derecelerde biçim bilimsel ve ses bilimsel doğaya sahip olmayı gerektirir. Bir ses değişiminin sadece ses bilimsel ya da sadece biçim bilimsel koşulları olabilir; ancak hem ses bilimsel hem de biçim bilimsel koşulları varsa, bu seslik değişim morfonolojinin kapsamında değerlendirilir (Aslan 2006: 546-547).

Payne 2006’da kimi zaman morfemlerin, oluştuğu çevreye bağlı olarak birden fazla biçimde olabildiği belirtilmiştir. Morfemin biçimi; yakınındaki sesler, bağlı olduğu kökün türü ya da diğer faktörlerden etkilenebilir. Morfemlerin sistemsel olarak belirgin şekillerine alomorf denir. Bir morfem, belirli bir bağlamda kendi etrafındaki seslere yanıt olarak şeklini değiştirdiğinde, bu varyasyon morfofonemik (ya da morfofonoloji) olarak adlandırılır. Morfofonoloji, fonoloji ile morfoloji arasındaki arayüz olarak da düşünülebilir (Payne 2006: 63).

Arnoff & Fudeman ise morfofonemiği-morfofonolojiyi (morphophonemics) morfemlerin fonolojik modellemesi yani morfemlerin yapısıyla seslerin desenlendirilmesi arasındaki ilişkiyi ele alan dilbilim alanı olarak tanımlar (2011: 266). Haspelmath & Sims 2010’un morfofonolojiyle ilgili bölümünde ise morfemlerin fonetik çevreye bağlı olarak farklı fonolojik biçimlerinin bulunabildiği (alomorflarının olduğunu), morfofonolojinin ise morfolojik ve fonolojik yapı arasındaki kesişimin temsilcisi konumunda olduğu belirtilir.

Morfoloji ve fonoloji arasındaki etkileşimi ele alan diğer kaynaklar arasında Chomsky & Halle 1968; Kiparsky 1982; Mohana 1986 sayılabilir. Bir dildeki fonolojik gereksinimler, morfemlerin biçimlerinin değiştirilmesiyle sonuçlanabilir. Bazen bu değişimin kalıpları dilde oldukça geneldir. Örneğin, Türkçe: *güller* 'rose-pl', *anne-ler* 'mother-pl'; *ok-lar* 'ok-pl', *elma-lar* 'apple-pl' (Inkelas 2011’den). Morfolojik olarak şartlandırılmış fonoloji, fonolojik değişiklikler tam bir genelliğe ulaşmadığında ortaya çıkmaktadır. Örneğin Türkçe +*Clk* ekinin bebek-*Clk*/ → *bebecik* ‘baby-dim’, /köpek-*Clk*/ → *köpecik* ‘dog-dim’,

eklenmesiyle sözcüğün son ünsüzünü yitmesi şartlı bir fonolojik kuraldır, çünkü –*Clk* ekinin gelmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Çalışmalarda morfofonolojinin, sözcük iç yapısı üzerinde ve en azından belirli bir morfoloji içinde nispeten doğal olmayan fonolojik değişimlerin üretken olma kabiliyetine ışık tuttuğunun altını çizilmektedir (Inkelas 2011).

Yukarıdaki bilgilerden sonra kısaca söylemek gerekirse morfofonoloji, eklenme sırasında biçim birimler (morfoloji) ve ses bilimi (fonoloji) arasındaki ilişki ve etkileşime bağlı olarak sözcükte ya da ekte ortaya çıkan nöbetleşmeleri inceler. Örneğin İngilizcede *woman* “kadın > *women* “kadınlar”, *knife* “bıçak” > *knives* “bıçaklar” vb. çokluk kategorisine bağlı olarak kökte gerçekleşen *e~a*, *fe~ves* nöbetleşmeleri; Rusçada çokluk ekinin gelmesine bağlı olarak ortaya çıkan *uxo* [ухо] “kulak” > *uşi* [уши] “kulaklar”, *imya* [имя] “isim” > *imena* [имена] “isimler” vb. *xo~şi*, *ya~ena* nöbetleşmesi; Arapçada aynı kökten türemiş sözcüklerde morfoloji koşullu olarak fonolojik dizgede ortaya çıkan değişiklikler, örneğin *daire*, *idare*, *müdür* vb.; Çuvaşçada *pü* “boy, beden” > *pivîn* “boyun” > *pîve* “boyu, boya” *ÿ~ÿv* nöbetleşmesi (bk. Yılmaz 1997: 132); Türkmencede *depe* [depe] > *depä* [depæ:] “tepe > tepeye” vb. yönelme ekine koşullu olarak ortaya çıkan *e~ä* nöbetleşmesi ve telaffuzda ikincil ünlü uzunluğunun ortaya çıkması sadece biçimbilimle veya sadece ses bilgisi ile açıklanamamaktadır. Bu tür nöbetleşmelerin hem ses bilimsel hem de biçim bilimsel koşulları olduğu için morfofonolojinin kapsamında değerlendirilirler.

5. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Elinizdeki çalışmada, Türkmencede görülen morfofonolojik nöbetleşmelerin eş zamanlı bir yaklaşımla ortaya konulması amaçlanmıştır. Türkmencede, sözcüklere eklerin getirilmesine bağlı olarak oluşan yeni fonetik çevrede, sözcükte ya da ekte gerçekleşen nöbetleşmeler ele alınmıştır. Türkmencede morfolojik koşullara bağlı olarak ortaya çıkan ses nöbetleşmelerinin standart yazımdaki ve konuşma dilindeki durumları incelenmiş, yazımda gösterilmese de telaffuzda/standart konuşma dilinde gerçekleşen nöbetleşmeler de çalışmaya dahil edilmiştir. Morfolojik koşulları bulunmayan art zamanlı/tamamlanmış ses olayları çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışma kapsamında Türkmencedeki morfofonolojik nöbetleşmeler hem Türkmence sözlerin hem de başka dillerden alıntılanarak Türkmence sisteme dahil edilen sözlerin, eklerle nasıl birleştiği dikkate alınarak ortaya konacaktır. İnceleme için gerektiğinde

sözcüklerin artzamanlı durumlarına da başvurulacaktır. Yeri geldikçe konunun daha iyi ortaya konabilmesi için Türkiye Türkçesindeki benzerlik gösteren veya farklılaşan örneklerle de karşılaştırmalar yapılacaktır. Tez konumuzun araştırılmaya değer bir başka önemli noktası da Türkiye Türkçesinde ve Türkmencede nöbetleşmelerde görülen farklılıklardır: Tkm. *bulut* > *buludy* krş. TTü. *bulut* > *bulutu*, Tkm. *deňiz* > *deňze* krş. TTü. *deniz* > *denize* vb.

Türkmençe, standart imlanın örtmesi nedeniyle yazı dilinde izlenemeyen ancak konuşma dilinde var olan birincil ve ikincil ünlü uzunlukları, dudak uyumu, ünsüz benzeşmesi, bazı eklerde /ı/ ünlüsünün /ı/ ve /i/ arası telaffuz edilmesi nedeniyle önlük-artlık uyumundaki aykırılıklar gibi dikkat çekici özelliklere sahiptir. Çalışmada yalnız yazı dilinden derlenen örneklerle yetinilmemiş, yazıda gösterilmeyen özelliklerin anlaşılması için konuşma dilinden de örnekler alınmıştır. Ayrıca standart yazımla ve konuşma dilindeki farklar da incelenmiştir. Görüldüğü üzere yukarıda belirtilen nedenlerle Türkmenenin morfofonolojisi araştırılması gereken önemli konulardandır.

6. Veriler

Tezin konusunu oluşturan morfofonolojik nöbetleşmeleri tespit edebilmek için öncelikle Türkmençe roman ve hikâyelerden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Hıdır Deryayev'in "İkbal" romanından, Nargılıç Hocageldiyev'in "Gökdepe Galası", Nurmırat Sarıhanov'un "Şükür Bağşı" ve Berdi Kerbabayev'in "Saylanan Eserler"inden örnekler alınmıştır. Bununla birlikte, standart konuşma dilinde yaygın olarak gerçekleşen ancak yazı dilinde tespit edilemeyen/gösterilmeyen bazı morfofonolojik nöbetleşmelerin anlatılabilmesi için konuşma dilinden de örnekler derlenmiştir. Türkmencedeki morfofonolojik nöbetleşmelerin bazılarının yazıda gösterilmesi bazılarının ise sadece konuşma dilinde gerçekleşmesi nedeniyle örnekler fonetik transkripsiyonuyla verilmiştir. Örneklerin transkripsiyonu Türkmenenin standart konuşma diline dayandırılarak yapılmıştır. Böylece, ortaya çıkan nöbetleşmelerin hem yazıdaki hem de telaffuzdaki durumları gösterilmeye çalışılmıştır. Çoğu durumda morfofonolojik nöbetleşmeleri örneklendirmek için yalnız sözcükler yeterli olsa da, kullanılabilir malzeme sunabilmek için sözcükler transkripsiyonu yapılmış cümlelerin içinde de gösterilmiştir.

7. Çalışmanın Planı

Bu çalışma altı ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *Türkmencede eklerde görülen morfofonolojik nöbetleşmeler* anlatılmıştır. İkinci bölümün konusu *eklenme sırasında sözcük tabanında görülen morfofonolojik nöbetleşmelerdir*. Çalışmanın üçüncü bölümünde *eklenme sırasında sözcük tabanı ile ek sınırında görülen morfofonolojik nöbetleşmeler* ele alınmıştır. Dördüncü bölümde *morfofonolojik nedenlerle gerçekleşen ikincil ünlü uzunlukları*, beşinci bölümde *morfofonolojik nedenlerle gerçekleşen ünsüz benzeşmeleri* anlatılmıştır. Son bölümde ise diğer morfofonolojik nöbetleşmeler anlatılmıştır.

I. BÖLÜM

Türkmencede Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Fonolojik olarak koşullu alomorfi “fonolojik bağlamın alomorf seçimini belirlediği” alomorfi türüdür (Haspelmath & Sims 2010: 25-26, Bacanlı 2014: 17). Buna göre bir bağımsız veya bağımlı morfemin, belirli bir çekim veya biçim türetme sırasında alacağı görünüm o dilin fonolojik bir takım koşullarına göre belirlenir. Bu koşullar, daha özgül olanları bulunmakla birlikte, genellikle Türk dillerinde onlarca örneği görülen “şu ses(ler)le biten gövdeden sonra şu ses(ler)le başlayan ekler geldiğinde” şeklinde betimlenen koşullardır (Bacanlı 2014: 17). Bu bölümde Türkmencede gövde ve ek birleşimi sırasında, gövdedeki fonetik koşullara göre eklerde görülen dudak uyumu, önlük artlık uyumu ve diğer morfofonolojik nöbetleşmeler ele alınacaktır. Türkmencenin dudak uyumu standart imlada gösterilmediği için dudak uyumunun alomorf seçimine etkisi ele alınmadan önce, genel anlamda dudak uyumunun Türkmencede nasıl gerçekleştiği üzerinde de durulacaktır.

1. Türkmencede Dudak Uyumu

Türkmencenin fonolojisinde dudak uyumunun önemli bir yeri vardır. Bilindiği üzere Türk lehçelerinde önlük-artlık uyumu güçlüdür. Dudak uyumu ise bazı Türk lehçelerinde daha ileri düzeyde görülürken ve bazılarında daha sınırlıdır. Türk lehçelerinin bir kısmında ilk heceden sonraki heceler sadece dar yuvarlaklarla sürdürülebilirken, bazılarında diğer yuvarlak ünlüle de sürdürülebilir. Buna karşılık *o*, *ö* ünlüleri, Türk lehçelerinin çoğunda birinci hece dışında bulunmaz (Gabain 2007: 312).

Türkçede düzlük-yuvarlaklık uyumu sınırlı bir uyumdur. /o/ ve /ö/ ünlüleri Türkçe sözcüklerde ilk hece dışında bulunmaz. Geniş ünlülere sahip ekler sadece önlük-artlık özelliğine göre değişebilmekte, düzlük-yuvarlaklık özelliğine göre değişmemektedir: *kollar*, *göz-ler* vb. Düzlük-yuvarlaklık uyumu bazı Türkçe sözcüklerde ise gerçekleşmemektedir. Uyumsuzluğun nedeni, dudak ünsüzleri /b/, /m/, /p/, /n/’nin /u/ ve /ü/ ünlülerinin düzleşmesini engelleyici bir rol oynamasıdır: *kavun*, *kabuk*, *çamur* vb. (Demir & Yılmaz 2011: 60).

Kırgızca, Türkmence, Yakutçada ve bazı Sibiryalı diyalektlerinde ise dudak uyumu diğer Türk lehçelerine göre daha güçlüdür. Bugün Kırgız yazı dilinde dudak uyumu ileri bir aşamada olup kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlüleri uygun olan düz, yuvarlak ünlüleri ise yine uygun olan yuvarlak ünlülerin takip etmesi biçiminde gerçekleşir: *bölmö* “bölme, oda”, *konok* “konuk”, *tündör* “geceler” vb. (Çengel 2005: 68). Yakutçada da düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkiye Türkçesinden farklıdır: *ohox* “ocak”, *orto* “orta” vb.

Kırgızca ve Yakutçada yuvarlak ünlüler hem yazı dilinde gösterilir, hem de konuşmada duyulurken Türkmencede bu durum biraz farklıdır. Türkmencede *o* ve *ö* ünlüleri yazıda sadece ilk hecede gösterilir, konuşmada ise kelimenin ilk hecesinden sonraki hecelerde de telaffuz edilir. Yazıda gösterilmese de Türkmencede düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkiye Türkçesine nazaran daha ileri derecededir. Dudak uyumu standart yazımda gösterilmediğinden bu bölümdeki örneklerin, anadili Türkmence olan (Teke ve Yomut ağzları) konuşurların telaffuzuna dayalı olarak transkripsiyonu yapılmış; böylece yazıda görülmeyen ileri dudak uyumunun ne şekilde gerçekleştiği gösterilmeye çalışılmıştır.

1.1 Türkmencede Dudak Uyumunun Gerçekleşmesi

Türkmencenin yuvarlak ünlüleri /o, o:, ö, ö:, u, ü:, u, u:/dür. Geniş-yuvarlak /o/, /ö/ ünlüleri Türkmence yazı dilinde sözcüğün sadece ilk hecesinde yazılır. Ancak sözcüğün sonraki hecesinde yazılan *a* ünlüsü konuşma dilinde *o*; *e* ünlüsü ise *ö* olarak telaffuz edilir: *oglan* [oğlon], *çörek* [çörök], *göle* [gölö] “inek”, *oklaw* [oqlow] “oklava”, *orak* [oroq] “orak”, *golaý* [göloy] “yakın”, *dola-* [dolo-] “sar-“. Türkmenceye yabancı dillerden giren kelimeler ve birleşik sözcükler bu kuralın dışında kalır ve ilk heceden sonraki hecelerde de geniş-yuvarlak ünlüler yazılır: *inedördül* [i:nedö:rdül] “kare”, *Daşoguz* [daşowuð] “şehir ismi”, *Aýsoltan* [a:yθolta:n] “özel isim”, *radio* [radio] “radyo”, *düýeboýun* [düyöboyun] “bitki adı”, *ýaşulular* [ya:şululor] “yaşı büyük olanlar” vb.

Taçmyradow’a göre eylemlerin sonu /o/ ünlüsüyle bitiyorsa ve o eylemlere /ý/ ünsüzü ile başlayan *-ýar/ -ýan* [-ya:r/-yæ:n] ekleri getiriliyorsa, /o/ sesi zayıflayarak söylendiğinde /u/ sesine yakın bir ses oluşur: *dokaýar* [doquya:r] “dokuyor”, *okaýan* [oquya:n] “okuyan” vb. Ancak bu ses /o/ gibi de duyulabilir (2002: 46). Uzun /o:/ sesi Türkmencenin standart yazımında sadece kelimenin ilk hecesinde gösterilir; uzunluk yazıda ayrı bir işaret

gösterilmez. Uzun bir ünlü olduğu konuşma sırasında anlaşılır: *yol* [yo:l] “yol”, *yok* [yo:q] “yok”, *doly* [do:lī] “dolmuş”, *ot* [o:t] “ateş”, *on* [o:n] “on” vb.

Türkmencede kısa /ö/ ve uzun /ö:/ ünlüleri de yazımda sadece ilk hecede görülür: *örmek*, *börek*, *kömelek* vb. Uzunluk ayrı bir işaretle gösterilmez: *gök* [gö:k] “mavi”, *öl* [ö:l] “ıslak”, *ördek* [ö:rdök] ördek, *öç* [ö:ç] “öç”, *öt* [ö:t] “safra kesesi”, *yöne* [yö:nö] “ama” vb. Konuşmadaysa ö ünlüsü kelimenin diğer hecelerde de görülebilir: *örmek* [ö:rmök] “örmek”, *börek* [börök] “börek”, *kömelek* [kömölök] “mantar”, *öylerde* [öylördö] “evlerde”; *ördek* [ö:rdök] ördek vb. Sonu /ö/ ünlüsüyle biten eylemlere /ý/ ünsüzü ile başlanan – *ýar/-ýär* [-ya:r/-yæ:r], –*ýan/-ýän* [-ya:n/ -yæ:n] ekleri geldiği zaman /ö/ sesinin yerine kısa /ü/ sesine yakın bir ses duyulur: *bölmeyär* [bö:lmüyæ:r] “bölmüyor”, *ölleyär* [ö:llüyæ:r] “ıslatıyor”, *güllemeyär* [güllömüyæ:r] “çiçeklemiyor” vb. (Täçmyradow 2002: 46)

Dar-yuvarlak ünlüler /u, ü/, geniş-yuvarlak /o, ö/ ünlülerinden farklı olarak sözcüğün ikinci hecesinde de yazılırlar. Eğer sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden (/o, ö, u, ü/) biri varsa, ikinci hecede dar yuvarlak /u, ü/ ünlüleri bulunur ve yazıda gösterilir: *döwük* [döwük] “kırık”, *üzüm* [üdü] “üzüm”, *goýun* [göyün] “koyun”, *yumuş* [yumuş] “iş”, *gulluk* [gulluq] “kulluk, askerlik” vb. Ancak Türkmencede sözcüklerin ikinci hecesinden sonraki hecelerde /u, ü/ ünlüleri yazılmaz. İkinci heceden sonraki hecelerde /u/ sesi duyulan yerde /ı/, /ü/ sesi duyulan yerde /i/ sesleri yazılır: *üzümçilik* [üdümcülük] “üzümçülük”, *bolçulyk* [bolçuluq] “bolluk”, *guşçulyk* [guşşuluq] “kuşçuluk” vb. Bununla birlikte sözcük içinde /w/ ünsüzünden önce veya sonra /u, ü/ bulunuyorsa bu ünlüler yazımda gösterilir: *tapawut* [tapa:wut] “fark”, *gawun* [ga:wun] “kavun”, *şarlawuk* [şarlawuq] “şelale”, *ýazuw* [yadu] “yazı” vb.

Türkmen yazı dilinde /u, ü/ ünlüleri kelime sonunda bulunmaz: *özü* değil *özi* [ö:di] “kendi”, *dolu* değil *doly* [do:lī] “dolmuş”, *öwgü* değil *öwgi* [öwgi] “övgü”, *ulu* değil *uly* [ulī] “ulu” vb. Bununla birlikte sonu /ı, i/ sesleriyle biten *guzy*, *gumry*, *köpri*, *toty*, *tüwi* gibi isimlere çokluk, iyelik, bulunma ve ayrılma durumu ekleri geldiği zaman söz sonundaki düz ünlüler yerini yuvarlak ünlülere bırakır: *guzy* [güdi] > *guzular* [güdulor] “kuzular”, *guzusy* [güduθi] “kuzusu”, *guzuda* [güdudo] “kuzuda”, *guzudan* [güduodon] “kuzudan”, *tüwi* [tüwi] > *tüwüler* [tüwülör] “pirinçler”, *tüwüsi* [tüwüθü] “pirinci”, *tüwüde* [tüwüdö] “pirinçte” vb. Ancak özel isimlerde durum değişmez ve düz ünlüler yuvarlak ünlülere

dönüşmeden yazılır: *Nury* [nu:rī] > *Nurylar* [nu:rīlar], *Nuryda* [nu:rīda], *Nurydan* [nu:rīdan], *Köşi* [kö:ši] > *Köşide* [kö:šidö], *Köşi:den* [köšidön] vb. (bk. Täçmyradow 2002:11).

Uzun /u:/ünlüsü de kısa ünlü gibi yazılır; uzunluk yazıda ayrı bir işaretle belirtilmez. Uzunluk sadece konuşmada duyulur. Örneğin *duz* [du:δ] “tuz”, *gury* [ǧu:rī] “kuru”, *but* [bu:t] “but”, *dur* [du:r] “duruyor”. Uzun /u:/ünlüsünün ikinci veya üçüncü hecede görülmesi yalnız Türkmenceye yabancı dillerden giren sözcüklerde söz konusudur: *kanun* [qa:nu:n] “kanun”, *kabul* [qawu:l] “kabul”, *makul* [ma:qul] “makul” vb. Türkmen dilinde uzun /u:/ fonemi sözcüğün ilk hecesi dışındaki hecelerinde görülmez. Clark’a göre uzun /u:/ sesi yarı diftong [uw] sesine benzer ve Türkmencede sadece kök hecede bulunur: *uky* [u:qī] “uyku”, *buz* [bu:θ] “buz” vb (1998: 31). Hydyrow ise “Uzun /u:/ foneminin söz sonunda söylenmesi durumunda, akustiğe göre arkasından bir “w” sesinin ortaya çıktığını, bunların her birinin ayrı birer fonem olmayıp ikisinin beraber poliptong karakterli olduğunu” belirtir (1960: 19).

Uzun /ü:/ sesi de yazıda ayrı bir işaretle gösterilmez. Uzun olduğu konuşmada ortaya çıkar. Diğer birincil uzun ünlülerde olduğu gibi /ü:/ sesi de sonraki hecelerde görülmez. Clark /ü:/ ünlüsü için “aslında yarı diftong [üw]’e benzer.” (Clark 1998: 31) demektedir. /ü:/ fonemi pekçok sözcükte [üw]den çok [üy]e benzer ve Türkmence imla sisteminde uzun /ü:/ ünlüsünün ardından bir /ý/ ünsüzünün yazıldığı da görülür: *güýç* [gü:č] “güç”, *süýt* [θü:t] “süt”, *üýr-* [ü:r-] “ür-“, *düýr-* [dü:r-] “dür-“, *üýn* [ü:n] “ün”, *düýş* [dü:š] “rüya”, *süýji* [θü:jü] “tatlı”, *süýri* [θü:rü] “oval” vb.

Türkmencede asli uzun ünlü olarak /ü:/ sözcüğün yalnız kök hecesinde görülür. Ancak Türkmencede ikincil uzun /ü:/ ünlüsünü, bazı ekleri almış sözcüklerde veya bazı ses değişimleri sonucunda sonraki hecelerde de görmek mümkündür: *güün* [günü:n] “öğle vakti”, *yüzin* [yüdü:n] “yüzey”, *göçir* [göçü:r] “kopya çeker”, *yörüş* [ýörü:š] “yürüyüş”, *üçin* [üçü:n] “için”, *bütün* [bütü:n] “bütün” vb.

Türkmencedeki dudak uyumunun nasıl gerçekleştiğinin daha iyi anlaşılması için hecelerin ses düzeni aşağıda tablo olarak verilmiştir:

Tablo 1

	Yazıda			Konuşmada			Örnek
	İlk hece	İkinci hece	Sonraki heceler	İlk hece	İkinci hece	Sonraki heceler	
o	o	a	a	o	o	o	<i>oraklar</i> [oroqlor]
o:	o	----	----	o:	----	----	<i>yol</i> [yo:l]
ö	ö	e	e	ö	ö	ö	<i>ördekde</i> [ördökdö]
ö:	ö	----	----	ö:	----	----	<i>öt</i> [ö:t]
u	u	u	i	u	u	u	<i>burun</i> [burun]
u:	u	u (ödünç sözcüklerde)	----	u:	u:	----	<i>uç</i> [u:ç] <i>kanun</i> [qa:nu:n]
ü	ü	ü	i	ü	ü	ü	<i>üzümçilik</i> [üdümcülük]
ü:	ü	ü	----	ü:	ü:	----	<i>bütün</i> [bütü:n]

1.2. Türkmencede Dudak Uyumuna Bağlı Olarak Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Bu bölümde Türkmencede dudak uyumuna bağlı olarak ek ünlülerinde görülen nöbetleşmeler ele alınacaktır. Konu, geniş ünlülü ve dar ünlülü eklerden seçilecek bazı örnekler üzerinden anlatılacak, Türkmencede bulunan bütün ekler bölümün hacmini artırmamak için buraya dâhil edilmeyecektir. Dar ünlülü ve geniş ünlülü ekler, alomort sayısı bakımından farklılık gösterebildiği için ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

1.2.1 Geniş Ünlülü Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Bu bölümde belirli ekler seçilecek ve seçilen ekler üzerinden Türkmencede eklerin dudak uyumuna göre ne tür alomorflar (altbiçimbirimler) gösterdiği anlatılmaya çalışılacaktır. Burada amaç Türkmencedeki bütün eklerin ünlü alomorflarını göstermek değil, Türkmencede sistemin ne şekilde işlediğini anlatmaya çalışmaktır. Bu nedenle tartışma – *lar*, *-DA*, *-DAn*, *-Ar*, *-A/-An*, *-mA*, *-mAk*, *-mAz*, *-sA*, *-An*, *-cAk* ekleri üzerinden yürütülecektir.

-IAr çokluk ekinin, çoğu Türk yazı dilinde *-lar* ve *-ler* şeklinde iki alomorfu vardır: *güller*, *obalar*, *günler*, *oruslar* vb. Ancak Türkmençe konuşma dilinde bu ekin yuvarlak ünlülü *-lor* ve *-lör* şekilleri de bulunur. Çokluk ekinin yuvarlak ünlülü biçimleri, eklendiği sözcüğün son hecesinde yuvarlak ünlü bulunuyorsa telaffuzda duyulur. Bu nedenle Türkmencede çokluk eki için dört alomorfunun olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu ekin yuvarlak ünlülü şekilleri yazıda gösterilmez, yukarıda da belirtildiği gibi sadece standart konuşma dilinde duyulur: *güller* [güllör] “çiçekler”, *obalar* [o:wolor] “köyler”, *günler* [günlör] “günler”, *ruslor* [oruθlor] “ruslar” *olar* [olor] “onlar” vb.

Hemme *güller* ağaçdandır (ŞB: 25)

[hemme güllör ağaçdannir]

“Tüm çiçekler ağaçtandır”

Olar ruslara garşy göreşmegi belli-küllü *yüreklerine* düwýärler (GG: 5)

[olor ru:θloro ğarşı göröşmöğü belli-küllü yüröklörnö düwyæ:ler]

“Onlar Ruslara karşı savaşmayı kesin kafalarına koyuyorlar.”

-DA bulunma durumu eki Türkiye Türkçesinde *-da/-de* ve *-ta/-te* şeklindedir. Türkmençe yazı dilinde ise bu ek iki alomorflu, yani *-da* ve *-de* biçimindedir. Bu iki alomorfunun yanı sıra Türkmençe konuşma dilinde bulunma durumu ekinin yuvarlak ünlülü biçimleriyle karşılaşmak da mümkündür. Bulunma durumu ekinin yuvarlak ünlülü *-du* ve *-dü* şekilleri, içerisinde yuvarlak ünlü olan sözcüklere eklendiği zaman duyulur. Ancak bu yuvarlak ünlülü alomorflar Türkmençenin standart yazımında gösterilmez, konuşmada fark edilir: *öýde* [öydö] “evde”, *kölegede* [kölögödö] “gölgede”, *obada* [o:wodo] “köyde”, *yokarda* [yoqordo] “yukarıda” vb.

Öz gelin-gyzlarnyň gara öýde, aýak üste oturyp dokan halylary (ŞB: 69)

[ö:ð gelin – gï:ðlarniň gara öydö, ayaq ü00e oturup doqa:n xa:lilari]

“Kendi gelin kızlarının kara evde, dizüstüne oturarak dokudukları halılar”

Garaz, gepiň gysgasy, Amanmyrat indiki bazar günü alyp gaýtsyn, *obada* erkek göbekli görmez (I: 61)

[garað, gepiň gï:0ga0i, ama:nmïra:t inniki ba:ðar günü alip gaý00in, o:wodo erkek gö:wöklü görmöð]

“Sonuç olarak, lafın kısası, Amanmırat bir sonraki pazar günü alıp dönsün, köyde erkek göbekli görmez.”

-Dan ayrılma durumu ekinin Türkiye Türkçesinde, ötümlü-ötümsüz karşıtlığı da dikkate alındığında dört alomorfu vardır. Türkmencede ise ayrılma durumu ekinin standart yazımda *-dan* ve *-den* şekilleri kullanılır. *-don* ve *-dön* şekilleriyse konuşmada duyulur: *köçeden* [köçödön] “sokaktan”, *gökden* [gö:kdön] “gökyüzünden”, *olardan* [olordon] “onlardan”, *ortadan* [ortodon] “ortadan” vb. Görüldüğü üzere ayrılma durumu ekinin yuvarlak alomorfları, içerisinde yuvarlak ünlü bulunan sözcüklere eklendiği sırada ortaya çıkar ve konuşmada *-don* ve *-dön* olarak duyulur.

Aýaly hem diň *gökden* geldi, onsoň ýakasyna iki elini ýetirip, doňan ýaly bolup oturdy. (ŞB: 95)

[aya:la:m diň gö:kdön gelli, on0oň yaqa0ına iki elini yetirip doňon ya:li bolup oturdi]

“Karısı da dimdik gökten geldi, ondan sonra yakasına iki elini uzatarak donmuş gibi oturdu.”

Olardan biri: - Aý, olaň ikisinem ýere sokaýandan gowusy ýokdur. (I: 183)

[olordon bi:ri: -ay oloň iki0inem yere 0oqayannan göw0i yo:qdur]

“Onlardan biri:- Ah onların ikisini de yere sokmaktan iyisi yoktur.”

-A /-na yönelme durumu ekinin Türkmencede, ünsüzle biten sözcüklere gelen *-a/-e* ve iyelik eki alan sözcüklerden sonra gelen *-na/-ne* şeklinde, standart yazımda gösterilen dört alomorfu vardır. Türkiye Türkçesinde yönelme eki *-a/-e* biçimindedir ve ünlüyle biten sözcüklere eklendiği zaman araya /y/ ünsüzü girer. Türkmencede ise bu ekin yazıda

gösterilmeyen ama konuşmada duyulan yuvarlak ünlülü biçimleri de mevcuttur. *-o/-ö* ve *-no/-nö* de dahil edildiğinde ekin toplam sekiz alomorfunun olduğunu söyleyebiliriz. Örnek: *öýe* [öyö] “eve”, *Uzuga* [u:duǵo] “Uzuk’a (özel isim)” *özüne* [ö:dünö] “kendine”, *öñüne* [öñünö] “önüne”, *obalaryna* [o:wolorno] “köyelerine”, *doganyna* [doǵonuno] “kardeşine”, *söweşlere* [θöwöşlörö] “savaşlara” vb.

Ruslar indi dolanyp gelmez diýip, Bama çenli ähli ilatyň öz *obalaryna* göçüp barmagyna rugsat berýärler. (GG: 14)

[oru:θlor inni dolonup gelmeð diyip, bama: çenli æ:hli i:la:tij ö:ð o:wolorno göçüp barmaǵına ruǵθot beryæ:ler]

“Ruslar şimdi dönüp gelmez diye, Bama’ya kadar tüm halkın kendi köyelerine göç etmesine izin veriyorlar.”

Ýöne galany gorajylaryň hakyky sany has köpdi, sebäbi *söweşlere* diňe 16-17 yaşly yetginjekler däl, hatda aýallaram gatnaşyady (GG:34)

[yö:nö ğala:nî ğo:royjutoruǵ xaqi:qi θa:nî xa:θ köpdü, θewæ:wi θöwöşlörö diňe 16-17 ya:şli yetginjekler dæ:l, xatda aya:llaram gatnaşya:di]

“Ama kaleyi koruyucuların gerçek sayısı çok fazlaydı, çünkü savaşlarda sadece 16-17 yaşında gençler değil, hatta kadınlarda katılıyordu”

-Ar geniş zaman ekinin Türkmencenin standart yazımında *-ar* ve *-er* şeklinde iki alomorfu bulunur: *bar-ar* [barar] “varır”, *tap-ar* [tapar] “bulur”, *otur-ar* [oturor] “oturur”, *iy-er* [iy-er] “ye-r”, *diy-er* [diyer] “der” vb. Türkiye Türkçesinde geniş zaman ekinin toplam yedi alomorfu bulunurken Türkmencede ise yazıda gösterilen bu iki alomorfun yanı sıra bir de *-or* ve *-ör* şeklinde yuvarlak ünlülü alomorflarına rastlanır. Geniş zamanın yuvarlak ünlülü biçimleri yazıda gösterilmez, ancak konuşmada duyulur: *bolar* [bolor] “olur”, *gorkar* [gorqor] “korkar”, *öwrener* [öwrönör] “öğrenir”, *görkezer* [görködör] “gösterir” vb. Geniş zamanın bu yuvarlak ünlülü biçimleri, içerisinde yuvarlak ünlü bulunan fiilere eklendiği zaman konuşmada duyulmaktadır: *bol-ar* [bolor] “olur”, *yut-ar* [yudor] “yutar”, *gör-er* [görör] “gör-ür”, *dön-er* [dö:nör] “döner” vb.

Ol garrynyň ugruny nähili tapmak *bolar*? (K: 92)

[ol ğarri:nij ugrunu næ:hi:li tapmaq bolar?]

“O yaşlının yolunu nasıl bulmak olur?”

Ogluň hat hem *öwrener*, edep hem *öwrener* (K: 104)

[oğluň xatam öwrönör, edewem öwrönör]

“Oğlun yazı da öğrenir, edep de öğrenir”

Onuň içindäki öýler görnüşer *oturur* eken. (GG: 11)

[onuň içinnæ:ki öylör görnüşör oturur eken]

“Onun içindeki evler şeklen duryormuş.”

-mA olumsuzluk eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen yazı dilinde de *-ma/-me* biçimdedir. Olumsuzluk ekinin bu iki alomorfu dışında standart yazımda gösterilmeyen yuvarlak ünlülü şekilleri de bulunur. *-mo* ve *-mö* şekilleri yazıda *-ma/-me* şeklinde yazılırken telaffuzda yuvarlak ünlülü olarak duyulmaktadır. Ö. *ýogalmady* [yo:ğolmodi] “ölmedi”, *orma* [ormo] “kesme”, *ölleme* [ö:llömö] “ıslatma”, *öýtmeyärdi* [öytmöyæ:rdi] “zannetmiyordu”vb.

Ýogolmady, süýrediler!.. – diýdi (I: 151)

[yo:ğolmodu, öü:rödülör – diydi]

“Ölmedi, sürüklediler!.. –dedi”

Saz çalmakda bu *töwerekde* oňa taý ýokdy, ol ýene-de *özüne taý bolar öýtmeyärdi* (ŞB: 71)

[θa:ð çalmaqda bu töwörökdö oňo ta:y yo:qdi, ol yene de ö:ðünö ta:y bolor öytmö:yæ:rdi]

“Saz çalmada bu civarda ona denk yoktu, ol yine de kendine denk olacağını zannetmiyordu.”

-mAk mastar eki Türkmen yazı dilinde de Türkiye Türkçesindeki gibi *-mak/-mek* şeklindedir. Fakat Türkmencede yazıda gösterilmeyen ancak konuşmada duyulan *-mok* ve *-mök* yuvarlak ünlülü alomorfları da mevcuttur. Bu ekin yuvarlak ünlülü biçimleri, yuvarlak ünlüsü bulunan sözcüklere eklendiği zaman duyulur: *döwmek* [döwmök]

“kırmak”, *göreşmek* [göröşmök] “güreş yapmak”, hoşlaşmak [xoşloşmoq], *doldurmak* [dollurmoq] “doldurmak” vb.

Onuň bu wagtky görnüşi diňe *hoşlaşmak* üçin bärsini bakyp duran ýalydy (I: 241)

[onuň bu waqtqı görnüşi diňe xoşloşmoq üçün bæ:rθini baqıp duron ya:lidi]

“Onun bu vakit ki duruşu sadece vedalaşmak için buraya bakarak duruyor gibiydi.”

-mAz geniş zaman olumsuzluk eki, Türkmencede 1. ve 2. şahıslarda *-mar/-mer* üçüncü şahıslarda ise *-maz/-mez* ekiyle ifade edilir. Bu gördüğümüz dört alomorf dışında Türkmençe konuşma dilinde ekin *-mor/-mör* ve *-moz/-möz* biçiminde yuvarlak ünlülü alomorfları da bulunur. Ancak geniş zaman olumsuzluk ekinin bu yuvarlak çeşitleri yazımda gösterilmezken konuşmada duyulur. Yuvarlak ünlülü sözcüklere *-mar/-mer* ve *-maz/-mez* ekleri getirildiği zaman bu ekin ünlüleri konuşmada yuvarlaklaşır: *görmer* [görmör] “görmez”, *ölmez* [ölmöd] “ölmez” *bolmaz* [bolmoδ] “olmaz”, *ýolmaz* [yolmoδ] “koparmaz” vb.

– Gitmek *bolmaz*, bu gün aǵşam myhman bolarsyň. (I: 104)

[gitmek bolmoδ, bu:n aǵşam mi:xma:n bolorθuŋ]

“Gitmek olmaz, bu gün akşam misafir olursun.”

-sA şart kipi eki, Türkmenenin standart yazımında *-sa* ve *-se* şeklinde iki biçimlidir. Ancak Türkmencede *-sa/-se* şart kipi yuvarlak ünlülü sözcüklere geldiğinde yuvarlak ünlülerin etkisiyle konuşma dilinde yuvarlaklaşma olur ve ek *-so/-sö* şeklinde duyulur: *bolsa* [bolθo] “olsa”, *ugrasa* [uǵroθo] “uǵrasa”, *görse* [görθö] “görse”, *ýörese* [yöröθö] “yürüse” vb.

Ol şu ýerde azdan-köpden we ýagşydan-ýamandan nämede *bolsa* bir zat aýtmalydygyna hemmäniň özüne garap oturmagyndan düşündi (ŞB: 83)

[ol şu yerde a:δdan-köpdön we yaǵşidan-yamannan næ:mede bolθo: bir δa:t aýtmalidigina hemmæ:niŋ ö:δünö gara:p oturmogunnon düşünnü]

“O şu yerde azdan çoktan ve iyiden kötüden ne de olsa bir şey söylemesi gerekliliğini, herkesin kendine bakarak oturmalarından anladı.”

Murgap derýasynyň *gündogar* ýakasyndaky ýol bilen aşak tarapdan geleniňde, derýanyň *köprüsinden* günbataryna geçeninden soň, çep egniňe *dolanyp*, elli-altmyş ädim *yöreseň*, bazaryň biryan çetinden girýärdiň. (I: 245)

[murğa:p derya:θiniň günnoğor yakaθinna:kī yo:l wilen aša:q tarapdan geleniňde, derya:nij köprüθünnön günwatarına geçeninnen soň, çep egniňe dolonup , ell-altmıš æ:dim yöreθöň, ba:ðariň birya:n çetinnen gi:ryæ:rđiň]

“Murgap deryasının doğu yakasındaki yolla aşağı taraftan geldiğinde, deryanın köprüsünden batısına geçtikten sonra, sol omzuna dönünce, elli altmış adım yürüsen, pazarın yan tarafından giriyorsun.”

-An geniş zaman sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmencede de *-an/ -en* biçimindedir. Ancak Türkmencede *-an/-en* eki, yuvarlak ünlülü sözcüklere geldiğinde telaffuzda *-on/-ön* olarak ortaya çıkmaktadır. Geniş zaman sıfat fiilinin bu yuvarlak alomorfu yazıda gösterilmez ancak konuşmada duyulur: *doňan ýaly* [doňon ya:li] “donmuş gibi”, *dolanana ýüp* [dolonon yüp] “sarılmış ip”, *köýen oğlan* [köyön oğlon] “yanan oğlan”, *söýen adam* [θöyön a:dam] “seven insan”, *gören zatlary* [görön ða:tlari] “gördüğü şeyleri” vb.

Emma Nurmämmet hakykat *söýen adam* bolansoň, işanlar gelmezden öň, Berdiden-de, Urukdan-da sorap, bu işiň jikme-jik takygyna ýetipdi (I: 209)

[emma nu:rmæ:met xaqi:qat θöyön a:dam bolonθoň, i:şa:nlar gelmedden öň, berdiden-ne, u:ðuqdon-no θo:ra:p, bu i:şiň ji:kme-ji:k ta:qiğina yetipdi]

“Fakat Nurmehmet hakikati seven insan olduğundan, işanlar² gelmezinden önce, Berdi’den de Uruk’dan da bu meseleyi sorarak ayrıntılarına ulaşmış.”

Japbaplaryň beýle hormat haçan *gören zatlary!* (SE: 215)

[japbaqlariň beyle xormot xaçan görön ða:tlari]

“Capbaklar böyle saygıyı nerede görmüşler!”

-cAk gelecek zaman sıfat-fiil ekinin Türkmen yazı dilinde *-cak* ve *-cek* biçiminde iki alomorfu vardır. Ancak standart konuşma diline, yuvarlak ünlülü sözcüklere geldiği zaman

² İşan-Türkmenlerde din, sağlık, eğitim vb. konularda danışılan din adamı.

bu ekin *-cok* ve *cök* alomorflarının olduğu da duyulur. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri Türkmenenin yazı dilinde yoktur. Sadece konuşma dilinde duyulur: *dokanjak haly* [doqonjoq xa:li] “dokunacak halı”, *towlajak ýeriň* [towlojoq yeriň] “dönecek yerin”, *sözlejek sözüň* [θöðlöjök θöðüň] “söyleyecek sözün”, *ýörejek yol* [yöröjök yo:l] “yürüyecek yol” vb.

Boýun *towlajak ýeriň* ýok – diýip, özüniň durmuşdan närazyçylygyny bildirdi. (I: 254)

[boyun towlojoq yeriň yo:q – diyip, ö:dünüň durmuşdon næ:raziçiligini billirdi]
 “Boyun döndürecek (karşı çıkacak) halin yok –diyerek, kendisinin hayattan memnuniyetsizliğini bildirdi.”

Meniň *ýörejek ýolum* bozulypdyr, barjak gapym ýapylypdyr (I: 277)

[meň yöröjök yo:lum bođulupdur, barjaq gapī:m yapılıpdır]
 “Benim yürüyecek yolum bozulmuş, gidecek kapım kapanmış.”

1.2.2 Dar Ünlülü Eklerde Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Bu bölümde *-dIr*, *-dI*, *-I/-nI*, *-II* eklerinden hareketle Türkmencede dar ünlülü eklerin dudak uyumuna bağlı olarak ne şekilde fonolojik nöbetleşmeler gösterebildiği üzerinde durulacaktır.

-dIr bildirme eki, Türkmen yazı dilinde *-dIr/-dir* olarak iki şekillidir ve bunlar ünsüz uyumuna girmez. Fakat Türkmencede bu ekin yazıda gösterilmeyen ama konuşma dilinde duyulan yuvarlak ünlülü *-dur/-dür* alomorfları da bulunur: *çöldedir* [çöllödür] “çöldedir”, *öylüdür* [öylüdür] “ evlidir”, *ýoldadır* [yo:lłodur] “yoldadır”, *ýokardadır* [yoqordodur] “yukarıdadır” vb.

Ony oba arasynda kân tanaýan adam bolmaz, elmydama *çöldedir*. (I: 102)

[onı o:wo a:raθinna kæ:n tanaya:n a:dam bolmoð, elmıda:ma çöllödür]
 “Onu köy arasında çok tanıyan insan olmaz, her zaman çöldedir.”

— Kakam düýnden bári aç bolany üçin, onuň birsyhly gözi *ýoldadyr*. (SE: 117)

[-qa:qam düynnön bæ:ri a:ç bolonı üçün, onuň birθi:xlı gödü yo:lłodur]

“-Babam dünden beri aç olduğu için, onun gözü sürekli yollardadır.”

-dI görülen geçmiş zaman ekinin Türkiye Türkçesinde *-dI/-di,-du/-dü/-tI/-ti/-tu/-tü* şeklinde sekiz alomorfu bulunur. Bu durum Türkmencede biraz farklıdır. Ek üçüncü şahıslarda (yazılışta) daima *-dI/-di* şeklindedir. Birinci ve ikinci şahıslarda ise yuvarlak ünlülerden sonra, ikinci hecede *-du/-dü*; ikinci heceden sonra (yazılışta) *-dI/-di* biçimindedir (Buran 2014:174). Ancak bu ekin yuvarlak ünlülü biçimini konuşma dilinde her şahısta duymak mümkündür. Yazıda gösterilmese de görülen geçmiş zamanın yuvarlak ünlülü alomorfları, içerisinde yuvarlak ünlü bulunan sözcüklere eklendiğinde konuşmada duyulmaktadır: *düşündi* [düşünnü] “düşündü”, *ýörediler* [yörödülör] “yürüdüler”, *göterdi* [götördü] “kaldırdı”, *okadılar* [okodulor] “okudular”, *ýollady* [yo:lloğu] “gönderdi” vb.

Diwallar, oturanlar gollaryny *göterdiler* (I: 290)

[di:wa:llar, oturonlor gollornĭ götördülör]

“Meclis idarecileri, oturanlar kollarını kaldırdılar.”

Seyidahmet işan derrew Enekütini *ýollady* (I: 182)

[θeyidahmet i:ša:n derrew eneküti:ni yo:llođu]

“Seyitahmet işan hemen Eneküti’ni gönderdi.”

-I/ -nI belirtme durumu, Türkmencede ünlüyle biten sözcüklerden sonra *-i/-i*, ünsüzle biten sözcüklerden sonra *-ni/-ni* olarak kullanılır. Türkiye Türkçesinde ekin yuvarlak biçimleri de kullanırken Türkmencenin standart yazımında yuvarlak biçimleri görülmez. Ama belirtme durumu ekinin, içerisinde yuvarlak ünlü bulunan sözcüklere eklendiğinde konuşma dilinde *-u/-ü* ve *-nu/-nü* alomorfları da duyulur: *ujuny* [u:ĵunu] “ucunu”, *Uzugy* [u:đuĵu] “Uzuk’u (özel isim)”, *öyi* [öyü] “evi”, *söýgini* [θöygünü] “sevgiyi” vb.

Elbetde, boý ýigit däldir — diýip, sakgalynyň *ujuny* agzyna saldy (I:49)

[elwetde, boy yigit dæ:llir- diyip, θaġġaliniň u:ĵunu aġđına θallĭ]

“Elbette, bekâr değil – diye, sakalının ucunu ağzına saldı”

Hiý, mundan beter hem ýaş *söýgini* döwmek bolarmy?! (I: 152)

[hi:y, munnon beterem ya:ş θöygünü döwmök bolormĭ?!]

“Ah, bundan beter de genç sevgiyi kırmak olur mu?!”

-II isimden sıfat yapım ekinin Türkiye Türkçesinde dört alomorfu bulunur. Türkmencenin standart yazımındaysa bu ekin iki alomorfu (*-li/-li*) görülür. Ancak Türkmencede yuvarlak ünlülü sözcüklere isimden sıfat yapım eki *-li/-li* eklendiği zaman konuşmada bu eklerin de yuvarlaklaştığını duymak mümkündür. Konuşmada yuvarlak olarak duyulan *-lu/-lü* ekleri yazıda gösterilmez: *göbekli* [gö:wöklü] “göbekli”, *göwreli* [göwrölü] “hamile”, *orakly* [oroqlu] “oraklı”, *ojakly* [o:jöklü] “ocaklı” vb.

Emma sen indiki bazar günü hatarda erkek *göbekli* goýman, her haýsyny bir ýerik iber (I: 61)

[emma θen inniki ba:ðar günü xatarda erkek gö:wöklü goýma:n, her xayθini bir yeri:k i:wer]

“Ama sen gelecek pazar günü sırada erkek göbekli bırakmadan, her birini bir yere gönder.”

Dursun tisginende, onuň tirsegi Bossanyň *orakly* eline kakdy. (SE: 76)

[durθun tiθginenne, onuň tirθegi boθθa:nin oroqlu eline qaqdı]

“Dursun tırstığında, onun dirseği Bossa’nın oraklı eline vurdu.”

Yukarıda da belirtildiği üzere burada sadece bazı eklerin Türkmencenin standart konuşma dilinde dudak uyumuna girdiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte konunun daha iyi anlaşılması için aşağıdaki tabloda telaffuzda yuvarlak biçimi olan ekler ve örneklerine yer verilmiştir:

Tablo 2

Ekin yazı dilindeki alomorfları	Ekin telaffuzdaki alomorfları	Örnekler
Yönelme hali eki: +a/+e, +na/+ne	+a/+e, +na/+ne +o/+ö, +no/+nö	<i>öýe</i> [öyö] “eve” <i>obasyna</i> [o:woθuno] “köyüne”
Bulunma hali eki: +da/+de	+da/+de +do/+dö	<i>otda</i> [o:tdo] “ateşte”, <i>gölde</i> [gö:llö] “gölde”
Ayrılma hali eki: +dan/+den	+dan/+den +don/+dön	<i>okuwdan</i> [oquwdon] “okuldan”, <i>köçeden</i> [köçödön] “sokaktan”

Eşitlik hali eki: +ça/+çe	+ça/+çe +ço/+çö	<i>şonça</i> [şončo] “bunca”, <i>çöpçe</i> [çöpçö] “çubukça”
Belirtme hali eki: +y/+i, +ny/+ni	+y/+i, +ny/+ni +u/+ü,+nu/+nü	<i>öyi</i> [öyü] “evi”, <i>ujuny</i> [u:junu] “ucunu”
Bildirme eki: +dyr/+dir	+dyr/+dir +dur/+dür	<i>yoldadyr</i> [yo:lłodur] “yoldadır”, <i>çöldedir</i> [çöllödür] “çöldedir”
Çoğul eki: +lar/+ler	+lar/+ler +lor/+lör	<i>oglanlar</i> [oğlonlor] “oğlanlar”, <i>ördekler</i> [ö:rdöklör] “ördekler”
İsimden İsim Yapım eki:+daş/+deş	+daş/+deş +doş/+döş	<i>yoldaş</i> [yo:lloş] “arkadaş, eş”, <i>süytdeş</i> [sü:tdöş] “kan bir”
İsimden İsim Yapım eki:+ly/+li	+ly/+li +lu/+lü	<i>öyli</i> [öylü] “evli”, <i>suwly</i> [θuwlu] “sulu”
İsimden İsim Yapım eki:+çy/+çi	+çy/+çi +çu/+çü	<i>okuwçy</i> [oquwçu] “öğrenci”, <i>öydeçi</i> [öydöçü] “evcil”
İsimden Fiil Yapım eki: +da-/+de-	+da-/+de- +do-/+dö-	<i>golda</i> -[ğollo-] “desteklemek”, <i>ökde</i> -[ökdö-] “başarılı”
İsimden Fiil Yapım eki:+ar-/+er-	+ar-/+er- +or-/+ör-	<i>otar</i> - [otor-] “otar-”, <i>göger</i> -[gö:gör-] “yeşer-”
İsimden Fiil Yapım eki:+al-/+el-	+al-/+el- +ol-/+öl-	<i>ulal</i> - [ulol-] “büyü-”, <i>köpel</i> -[köpöl-] “çoğal-”,
İsimden Fiil Yapım eki: +la-/+le-	+la-/+le- +lo/+lö	<i>yokla</i> -[yo:qlo-] “yokla-, hatırla-”, <i>sözle</i> - [θödlö-] “söyle-”
İsimden Fiil Yapım eki:+sa/+se-	+sa/+se- +so-/+sö-	<i>suwsa</i> -[θuwθo-] “susa-”, <i>küyse</i> -[küyθö-] “özle-“
Fiilden İsim Yapım eki: -ak/-ek	-ak/-ek -oq/-ök	<i>gorkak</i> [ğorqoq] “korkak”, <i>bölek</i> [bölök] “parça”
Fiilden İsim Yapım eki:-alga/-elge	-alga/-elge -olgo/-ölgö	<i>duralga</i> [durolgo] “durak”, <i>yörelge</i> [yörölgö] “âdet”
Fiilden İsim Yapım eki:-çak/-çek	-çak/-çek -çoq/-çök	<i>bulançak</i> [bulonçoq] “bulanık”, <i>döwinçek</i> [döwünçök] “bohça”
Fiilden İsim Yapım eki:-gan/-gen	-gan/-gen -gon/-gön	<i>uruşgan</i> [uruşgon] “kavgacı”, <i>gülegen</i> [gülögön] “çok gülen
Fiilden İsim Yapım	-gy/-gi	<i>duýgy</i> [duygu] “duygu, his”, <i>öwgi</i>

eki: -gy/-gi	-gu/-gü	[öwgü] “övgü”
Fiilden İsim Yapım eki: -ma/-me	-ma/-me -mo/-mö	<i>oýma</i> [o:ymo] “dikiş aleti” <i>süzme</i> [θüdmö] süzme yoğurt”
Fiilden İsim Yapım eki: -mak/-mek	-mak/-mek -moq/-mök	<i>oklamak</i> [oqlomoq] “atmak” <i>bökmek</i> [bökmök] “zıplamak”
Fiilden İsim Yapım eki: -mazak/-mezek	-mazak/-mezek -mozoq/-mözök	<i>bozlumazak</i> [boδulmoδoq] “bozulmayan”, <i>düwülmezek</i> [döwülmöδök] “kırılmayan”
Fiilden Fiil yapım eki: -ar/-er-	-ar/-er- -or/-ör-	<i>gopar-</i> [gopor-] “kopar-“, <i>döker-</i> [dökör] “döker-“
Sıfat-fiil eki: -an/-en	-an/-en -on/-ön	<i>ozan</i> [oδon] “yenen”, <i>gülen</i> [gülön] “gelen”
Sıfat-fiil eki: -madyk/-medik	-madyk/-medik -moduq/-mödük	<i>oýlanmadyk</i> [oylonmoduq] “düşünülmemiş”, <i>görülmedik</i> [görülmödük] “görülmemiş”
Zarf-fiil eki: -a/-e	-a/-e -o/-ö	<i>doýa-doýa</i> [doyo-doyo] “doya doya” <i>göre-göre</i> [görö-görö] “göre göre”
Zarf-fiil eki: -anda/-ende	-anda/-ende -ondo/-öndö	<i>oýanda</i> [o:yonno] “oyduğunda”, <i>görende</i> [görennö] gördüğünde”
Zarf-fiil eki: -dykça/-dikçe	-dykça/-dikçe -duqço/-dükçö	<i>okadykça</i> [oqoduqço] “okudukça”, <i>düzeltdikçe</i> [düδöltükçö] “düzelttikçe”
Bilinen Geçmiş Zaman eki: -dy/-di/-du/-dü	dy/-di/-du/-dü	<i>boldy</i> [bollu] “oldu” <i>bökdi</i> [bökdü] “zıpladı”
Öğrenilen Geçmiş Zaman eki: -pdyr/-pdir	-pdyr/-pdir -pdur/-pdür	<i>doñupdyr</i> [doñupdur] “donmuş”, <i>görüpdür</i> [görüpdür] “görmüş”
Geniş zaman eki: -ar/-er olumsuzu –maz/-mez, -mar/mer	-ar/-er, -or/-ör -maz/-mez, -mar/-mer -moz/-möz,-mor/-mör	<i>bolar</i> [bolor] “olur” <i>söýer</i> [θöyör] “sever”, <i>dokazmaz</i> [doqomoδ] “dokumaz”, <i>görmez</i> [görmöδ] “görmez”, <i>okamar</i> [oqomor]

		“okumaz”, <i>yöremer</i> [yörömör] “yürümez”
Gelecek Zaman eki: - jak/-jek	-jak/-jek -joq/-jök	<i>goýjak</i> [goyjoq] “koyacak”, <i>gürlejek</i> [gürlöjök] “kunuşacak”
Şart kipi eki: -sa/-se	-sa/-se -so/-sö	<i>bolsa</i> [bolθo] “olso”, <i>dönse</i> [dönθö] “dönse”
Gereklilik kipi eki: - maly/-meli	-maly/-meli -molu/-mölü	<i>yuwmary</i> [yuwmolu] “yıkamalı, <i>sözlemeli</i> [θöðlömölü] “söylemeli”
Emir Kipi eki: - aýyn/-eýin, -alyň/- eliň, -aly/-eli	-aýyn/-eýin/-oýun/- öýün, -alyň/-eliň/-oluň/- ölüň, -aly/-eli/-olu/-ölü	<i>bolayyn</i> [boloyun] “olayım”, <i>söyeyin</i> [θöyöyün] “seveyim”, <i>kowalyň</i> [qowoluň] “koyalım”, <i>görelin</i> [görölün] “görelim”, <i>ozaly</i> [oðolu] “yeneli”, <i>güleli</i> [gülölü] “güleli”
Olumsuzluk eki: - ma/-me	-ma/-me -mo/-mö	<i>sorama-</i> [θo:romo-] “sorma-“, <i>görme-</i> [görmö-] “görme-“

2. Türkmencede Önlük-Artlık Uyumu

Önlük-artlık uyumu Türkmencenin yazı dilinde oldukça sağlamdır. Sözcüğün ilk hecesinde ön ünlülerden biri varsa sonraki hecelerde de ön ünlüler bulunur: *ene* [ene] “anne”, *gelinlerimizden* [gelin-le-ri-mið-ðen] “gelinlerimizden”, *öyümüzdekilerde* [öy-ümið-ðæ:ki-ler-de] “evimizdekilerde” vb.

Sözcüğün ilk hecesinde art ünlülerden biri varsa sonraki hecelerde de art ünlüler bulunur: *alma* [alma] “elma”, *gardaş* [ğardaş] “kardeş”, *obadakylarymyzdan* [o:wo-da:-qi-la-ri-mið-ðan] “köydekilerimizden” vb. (bk. Täçmyradow 2002: 7). Türkmenceye Rusça, Arapça ve Farsçadan alınan birçok sözcük de önlük-artlık uyumuna girmiştir: Rus. *vedro* > Tkm. *bedre* [bedre] “kova”, Ar. *kalem* > Tkm. *galam* [galam] “kalem”, Far. *cihân* > Tkm. *jahan* [jahan] “cihan” vb.

Bununla birlikte bazı eklerde /ɨ/ ünlüsü, ı ve i ünlüleri arasında bir ses değeri ile /i/ gibi telaffuz edildiği için bu durum önlük-artlık uyumu açısından belirli sonuçlar da doğurmaktadır. Bu konu da ilgili bölümde tartışılacaktır.

2.1. Türkmencede Önlük-Artlık Uyumuna Bağlı Olarak Eklerde Görülen Morfonolojik Nöbetleşmeler

Bu bölümde belirli ekler seçilecek ve seçilen ekler üzerinden Türkmencede eklerin önlük-artlık uyumuna göre ne tür alomorflar (altbiçimbirimler) gösterdiği anlatılmaya çalışılacaktır. Burada amaç Türkmencedeki bütün eklerin ünlü alomorflarını göstermek değil, Türkmencede sistemin ne şekilde işlediğini anlamaya çalışmaktır.

-ka/-kä, -ky/-ki, -ýa/-ýä ve -ýar/-yär ekleri

Türkiye Türkçesinde tek biçimli oldukları için uyuma girmeyen *-ken, -ki, -yor* eklerinin işlevsel dengi olan *-ka/-kä, -ky/-ki, -ýa/-ýä, -ýar/-yär* ekleri Türkmencede önlük ya da artlık niteliklerine bağlı olarak nöbetleşebilmektedir (Türkiye Türkçesindeki durum için bk. Demir & Yılmaz 2011: 57). Türkiye Türkçesinde bütün kelimelere *-ken* şekliyle eklenen zarf-fiil eki Türkmencede uyuma girerek *-ka* [qa:]/*-kä* [kæ:] şeklinde kullanılır. Yani *-ken* ekinin Türkmencedeki dengi *-ka/-kä* ekidir. Her iki ek de aynı köke (< erken) gitmektedir. Türkmencedeki biçim daha fazla fonetik erozyona uğramıştır ve Türkiye Türkçesinden farklı olarak şahıs eki de alabilmektedir: *alyakam* [alya:qa:m] “ben alıyorken”, *barýaka* [barya:qa:] “gidiyorken”, *edyäkä* [edyæ:kæ:] “yapıyorken”, *göryärkäň* [göryæ:rkæ:ŋ] “(sen) görüyorken” vb.

Aitlik bildiren *-ki* eki de bugün Türkiye Türkçesinde uyuma girmezken Türkmencede uyuma girmektedir ve *-ky* [qī]/*-ki* [ki] biçiminde önlük-artlık uyumuna giren iki alomorfu bulunur: *arkadaky* [arqada:qī] “arkadaki”, *öylänki* [öylæ:nki] “öğlenki”, *yanyndaky* [yaninna:qī] “yanındaki” vb.

Türkmencede *-ýa* [ya:]/*-ýä* [yæ:] ve *-ýar* [ya:r]/*-yär* [yæ:r] ekleri: *ýazya* [yaɖya:] “yazıyor”, *bilyä* [bilyæ:] “biliyor”, *barmayar* [barmaya:r] “gitmiyor”, *görmeyär* [görmeyæ:r] “görmüyor” gibi örneklerden de görüldüğü gibi önlük-artlık uyumuna girmektedir.

Öýlerine ýetip *baryarka*, çayhanada ýag gabyny galdyrandygy onuň ýadyna düşdi.
(I: 324)

[öylörünö yetip barya:rqa: ça:yxa:nada ya:ğ ga:wini ga:lliranniği onuň ya:dina düşdü]

“Evlerine yaklaşık çayhanede yağ kabını unuttuğu aklına geldi.”

Onuň *ýanyndaky* mürzesi şol haty okap berdi (SE: 340)

[onuň yaninna:qï mürdöü şol xatï oqa:p berdi]

“Onun yanındaki sekreteri o mektubu okuyup verdi.”

Yukarıda söz ettiklerimizin dışında Türkmencede dikkat çeken bir konu da konuşma dilinde bazı sözcüklerde *i* ile gösterilen ünlünün *ı* olarak telaffuz edilmesidir. Mesela *bir* sözcük /i/ ünlüsü ile yazılır fakat Türkmencenin konuşma dilinde bu her zaman /ı/ biçiminde telaffuz edilir: *bir* [bır] “bir”, *bir-birden* [bır-birdan] “tek tek”, *biraz* [bıra:δ] “biraz”; ancak *bir* sözcük başka sayılar ile berber kullanıldığında her zaman /i/ şeklinde telaffuz edilmektedir: *on bir* [o:nwir] “on bir”, *otuz bir* [otuδwir] “otuz bir”, *elli bir* [elli wir] “elli bir” vb. Fakat *ýüz bir* [yüz wir] “yüz bir”, *iki ýüz bir* [iki yüd wir] “iki yüz bir”, *bir müň bir* [bır müň бір] “bin bir” vb. sayılarda ise yine /ı/ sesi duyulmaktadır. Bunun zıddı olarak *ynha* [inxa:~inxax:] “işte”, *ys* [i:θ~i:θ] “koku”, *yz* [i:δ~i:δ] “iz”, *dyz* [di:δ~di:δ] “diz”, *myhman* [mï:xma:n~mi:hma:n] “misafir” gibi sözcükler /ı/ ünlüsü ile yazılır ancak Türkmencenin ağızlarında bu tip sözcüklerin hem /ı/ hem de /i/ ile telaffuz edildiğini duymak mümkündür. Bu ses değişmesine Yomut, Ersarı, Sarık, Salır, Nohur ağızlarında çok rastlanmaktadır. Özellikle Türkmencenin Ersarı diyalektinde çok belirgindir. Ayrıca Türk dillerinde /ı/ ünlüsü *y* ünsüzü ile yan yana geldiğinde /ı/ ünlüsünün /i/ sesine dönüşerek telaffuz edildiği de belirtilmektedir (bk. *TDDO* 1970: 85-89). *Türkmen Diliniň Ärsary Dialekti* kitabında belirtildiği gibi /ı/ sesinin /i/ sesine değişmesi çoğunlukla ilk hecede gerçekleşir, bu olaya bazı Türkmen diyalektlerinde rastlanır fakat bu durum Ersarı diyalektinde daha kuvvetlidir. Bunun sebebi ise diyalektin komşu Özbek ve Tacik dillerinin etkisinde kalmasıyla bağlantırlanmaktadır (Berdiyew, Kürenow, Şamyradow, Orazkulyýew 1972: 19-20).

Burada asıl üzerinde durulmak istenen konu, buna benzer durumun ekleşme sırasında eklerde de görülmesidir. Gözlemler sonucunda Türkmence konuşma dilinde, son hecesinde

/ɪ/ bulunan birçok sözcükte bu fonemin /ɪ/ ve /i/ arasında bir fonem (i) gibi duyulduğu tespit edilmiştir. Bu konu üzerinde bugüne kadar çalışılmamış olsa da Türkmenenin ağızlarında bu özellik çok daha belirgindir. Ünlünün bu karakteri özellikle Türkmençe ana dili konuşurları dışındaki kişilerce daha çok fark edilmektedir.

Yıldırım, standart Türkmenenin söyleyişinde kelime sonundaki ɪ sesinin genelde ɪ ve i sesi arasında bir sese değiştiğini ve art ɪ ünlüsünün özellikle 3.şahıs iyelik ekleri ve akkuzatif ekinde incelleme eğilimi gösterdiğini belirtir (2008: 14-16). Bu duruma Yıldırım'ın dediği gibi yalnızca standart Türkmenenin söyleyişinde değil Türkmenenin birçok ağızlarında rastlamak mümkündür. Çalışmamızın bu bölümünde, ɪ ünlüsünün bu karakterinin, eklerdeki önlük-artlık uyumuna bağlı nöbetleşmeleri ne şekilde etkilediğinin anlaşılması için yazımında /ɪ/ ünlüsü bulunan ekler üzerinde durulacaktır.

Bilinen Geçmiş Zaman Eki -dy/-di

Bilindiği üzere Türkmen yazı dilinde bilinen geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü ve ötümsüz biçimleri bulunmamaktadır. Yazı dilinde sadece *-dy* ve *-di* biçiminde iki alomorfu vardır. Fakat daha önce de belirtildiği üzere bu ek konuşma sırasında dudak uyumuna girerek *-du*, *-dü* biçiminde yuvarlak ünlülü olarak da telaffuz edilir. Bu bölümde, ekin *-dy* [-d̪i] alomorfunun ünlüsünün ɪ ve i sesleri arasında /i/ telaffuz edilmesi üzerinde durulacaktır: *ayt-dy* [aytd̪i] “söyledi”, *bar-dy* [ba:d̪i] “vardı”, *gal-dy* [g̪a:ll̪i] “kaldı”, *yat-dy* [yatd̪i] “yattı”, *tap-dy* [tapd̪i] “buldu” vb. Görüldüğü üzere sözcüğün sonunda bulunan /ɪ/ tam olarak /ɪ/ şeklinde telaffuz edilmemektedir; fakat /i/ ünlüsüne de dönüşmemektedir. Yani iki ünlü arasında bir ses /i/ gibi söylenir. Bunun nedeninin söz sonunda /ɪ/ sesini telaffuz etmenin daha zor olması nedeniyle ünlünün öndamaksillaştırılarak söylenmesi olabileceğini düşünülebilir. Yıldırım'ın ifade ettiği gibi bu değişim genellikle inceltici etkisi olan r ve l ünsüzlerinin yanında bulunan /ɪ/ seslerinde görülmektedir (2008: 15-16). Örnekler incelendiğinde de r ve l ünsüzleri ile birlikte yer alan /ɪ/ ünlüsünün öndamaksillaşmaya daha eğilimli olduğu görülür.

— Gadymy eýýamda bir dul gelin *bardy* (SE: 53)

[-ğ̪ad̪i:m̪i eyyamda bir dul gelin ba:d̪i]

“Eski zamanda dul bir gelin vardı”

— Hany Borjak nirede *galdy?* (SE:61)

[- xanī borjoq ni:rde ğalli]

“Hadi Borjak nerede kaldı?”

Belirtme Hali Eki: +y/+i+ny/+ni

Dört alomorfu bulunan belirtme hali ekinin Türkmençe konuşma dilinde yuvarlak ünlülü biçimlerinin de bulunduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. Bunun yanı sıra +y/+ny biçimlerinin sözcüğe eklenmesiyle ek ünlüsünün ı ve i ünlüsü arasında /i/ biçiminde telaffuz edildiği duyulur: *at+y* [atı] “atı”, *ay+y* [a:yı] “ayı”, *saç+y* [θaçı] “saçı”, *ýar+y* [ya:rı] “arkadaşı, sevgiliyi”, *ata+ny* [ata:nı] “babayı”, *alma+ny* [alma:nı] “elmayı”, *ary+ny* [arī:nı] “arıyı”, *gapy+ny* [ġapī:nı] “kapıyı” vb. Örnekleri incelediğimizde ön damak ünsüzleri r, l ve y seslerinin etkisiyle /ı/ ünlüsünün öndamaksıllaşma eğilimli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu fonetik çevre ek ünlüsünün ı ve i ünlüsü arasında /i/ biçiminde telaffuz edildiği her örnekte bulunmaz. Türkmencede söz sonunda bulunan /ı/ ünlüsünün telaffuzda belirli bir düzeyde incelmesinin/merkezileşmesinin bir nedeni de kelimenin ilk hecesinde asli ünlü uzunluğunun bulunması olabilir: *at+y>ady* [a:di] “adı”, *dag+y* [da:ġi] “dağı”, *jay+y* [ja:yı] “evi”, *saz+y* [θa:ði] “sazı”, *gyz+y* [ġi:ði] “kızı”, *yz+y* [i:ði] “izi” vb.

-Orazsoltan, *zy ýarasyn, jayý jennet bol-a* — diýdi. (I: 290)

[- ora:ðθolta:n, i:ði yaraθin, ja:yı jennet bol-a – diydi]

“- Orazsoltan, başınız sağ olsun, mekânı cennet olsun –dedi”

“*Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek.*” (enedilim.com)

[alma:nı gö:gö at, yere düşyæ:nçæ: ya: pelek]

“Elmayı göge at yere düşene kadar ya nasip.”

Üçüncü Şahıs İyelik Ekleri: +y/+i+sy/+si

Türkmencede ünsüz ile biten isimlere +y/+i, ünlüyle bitenlere +sy/+si iyelik ekleri getirilmektedir. Konuşma dilinde söz konusu ekin art ünlülü biçimleri +y ve +sy’nin öndamaksıllaşmaya eğilim gösterdiğini belirtmek mümkündür. Bu iki ekin /ı/ ve /i/ arasında /i/ biçiminde telaffuz edildiğini söyleyebiliriz: *baydak+y* [baydaġı] “bayrağı”, *bag+y* [ba:ġi] “bağı”, *gaş+y* [ga:şı] “kaşı”, *saç+y* [θaçı] “saçı”, *gapy+sy* [ġapıθi] “kapısı”, *aga+sy* [a:ġaθi] “ağabeyi”, *baba+sy* [ba:waθi] “dedesi” vb.

Onuň onda *saçy* agarjak, meniň munda — sakgalym. (I:348)

[oň onno θaçi a:ğarjaq, meň munno – θaqğalim]

“Onun orada saç beyazlayacak, benim burada- sakalım”

Bu wagtlar bir ýerden Berdiniň garry *babasy* geldi (I: 204)

[bu wagtlar bir yerden berdi:niň garri ba:waθi gelli]

“ O vakit bir yerden Berdi’nin yaşlı dedesi geldi.”

İsimden Sıfat Yapım Eki:+ly/+li/+lu/+lü

İsimlerden sıfat türeten *+ly* ekinin: *akyl+ly* [aqıllı] “akıllı”, *at+ly* [atlı] “atlı”, *gahar+ly* [ğaxarli] “sinirli”, *sakgal+ly* [θaqğallı] “sakallı”, *ynsap+ly* [inθaplı] “insafı”, *adalat+ly* [adalatlı] “adaletli” gibi örneklerde olduğu üzere sözcük sonundaki /l/ ünlüsünün incelerek Türkmencede /l/ ve /li/ sesi arasında telaffuz edildiği duyulmaktadır. Bu incelmeyin sebebinin ön damak ünsüzü l’nin etkisi sonucunda gerçekleştiğini düşünmek mümkündür.

-Dogrudan hem, Japbak bizden *akylly* (SE:184)

[-dogrudanom, japbak biðden aqıllı]

“-Gerçekten de Capbak bizden akıllı.”

Jonnuk batyr *gaharly* jogap beripdir. (SE: 284)

[jonnuq ba:tir ğaxarli joğa:p beripdir]

“Connuk batır sinirli cevap vermiş.”

Soru Eki+my/+mi

Türkmence konuşma dilinde *+my* soru ekinin ünlüsünün de /l/ ve /li/ ünlüsü arasında *+mi* şeklinin telaffuz edildiğini duymak mümkündür: *az+my* [a:ðmi] “az mı?”, *aljak+my* [aljaqmı] “alcak mısınız?”, *aňsat+my* [aňθa:tmi] “kolay mı?”, *bar+my* [ba:mı] “var mı?”, *saglyk+my* [θağliqmi] “sağlık mı?”, *yagsy+my* [yağşimi] “iyi mi?” vb.

Biziň gözyaşymyzdan başga güyjümüziziň ýetýän zady *barmy?!* (I: 263)

[biðiň göðya:şimiðdan başga güyjümüdüň yetyæ:n da:di ba:mı?!]

“Bizim göz yaşımızdan başka elimizden gelen bir şey mi var?!”

- Emma ertekini traktor barada aýdarsyň, ýagşymy? (SE: 20)

[-emma erteki:ni tırakto:r ba:rada aydarθiň, yağşimi?]

“-Ama masalı traktör hakkında anlatırsın, iyi mi?”

Sonuç olarak bilinen geçmiş zaman eki *-dy*, belirtme hali *eki +y/+ny*, 3. şahıs iyelik eki *+y/+sy*, isimden sıfat yapım eki *+ly* ve soru eki *+my* vb.’nin ünlüleri tam olarak /ı/ ünlüsü gibi değil /ı/ ve /i/ arasında bir değerle telaffuz edilmektedir. Bu durum ve ek ünlüsünün /ı/ ve /i/ ünlüsü arasında telaffuz edilmesinin önlük-artlık uyumunun gerçekleşmesine etkisi henüz araştırılmamış önemli konulardan biridir. Türkmencede bazı eklerdeki /ı/ ünlüsünün /i/’ye doğru öndamaksıllaşma eğilimi daha çok ana dili Türkmençe olmayanlar kişilerce fark edilmektedir. Bunun nedeni de, kendi dillerindeki sesbirimlerin fonetik değerleriyle karşılaştırma imkânı bulmaları olabilir. Yukarıda da örnek verdiğimiz gibi ı sesinin i’ye dönüşmesi Türkmencenin ağızlarında çok daha yaygındır (bk. *TDDO* (1970), *TDAD* (1972)). Bunun sebepleri ise konuşmada daha kolay söylenmesi, bazı sözcüklerde /ı/ ünlüsü ile yan yana gelen r, l ve y ünsüzlerinin öndamaksıllaştırıcı etkisi veya bazı kelimelerin ilk hecesinde asli uzun ünlü olması sonucunda kendinden sonra gelen /ı/ ünlüsünü öndamaksıllaşmaya teşvik etmesi vb. olduğu düşünülebilir.

2.2 Uyum Dışı Durumlar

Bununla birlikte Türkmencede önlük-artık uyumuna girmeyen sözcük ve eklere aşağıda kısaca değinilecektir:

- Birleşik sözcükler: *dünyägaraýyş* [dünyæ:ğarayış] “bakış açısı”, *özara* [ö:ða:ra] “bir biriyle”, *gözbagçy* [göðba:ğçi] “hipnoz yapan” vb.
- Soyad yapan *-ow(a)/ -owna/ -owiç/ -ýewiç/-ýew(a)/-ýewna* ekleri: *Esenow* [eθenow] “şahsi isim”, *Söýünowa* [θöyünowa] “şahsi isim”, *Akmyradowiç* [aqmıra:dowiç] “şahsi isim”, *Töräýewna* [töræ:yewna] “şahsi isim” vb.
- Alıntı sözcükler: Ar. *kitap* [kita:p] “kitap”, Far. *pälwan* [pæ:lw:an] “pehlivan”, Rus. *uniwersitet* [unwerθitet] “üniversite” vb.
- ýok* [yo:q] sözcüğünün *y* ünsüzü düşerek *+ok* biçiminde eklendiği fiillerde uyum ortadan kalkar: *bilemok* [bilemo:q] “bilmiyorum”, *göreñizok* [görönjüdo:q] “görmüyorsunuz”, *gelenoklar* [geleno:qlor] “gelmiyorlar” vb.

- e. Yukarıda gösterdiklerimizin dışında Türkmencede *bi-*, *bet-*, *nä-*, *-ana*, *-baz*, *-ban*, *-dan*, *-dar*, *-gär*, *-gir*, *-hana*, *-keş*, *-jagaz*, *-pez*, *-waç*, *-zar* gibi ekler de uyuma girmez: *bergidar* [bergida:r] “borcu olan”, *dermanhana* [derma:nxa:na] “eczane”, *arabakeş* [arawakeš] “şöför”, *öyjagaz* [öyjağað] “küçük ev”, *yelpewaç* [yelpewa:č] “yelpaze”, *gülzar* [gülða:r] “çiçek bahçesi” vb (bk. Azymow 2011: 20).

II. BÖLÜM

Eklenme Sırasında Sözcük Tabanında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

1.Orta Hecede Ünlü Nöbetleşmesi

Orta hecede dar ünlünün sıfırla nöbetleşmesi, Eski Türkçe dönemine kadar gider. Günümüz Türkçesinde, iki heceli sözcüklerin son hecesinde bulunan dar ünlü, kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir ek aldığıda \emptyset ile nöbetleşir. Orta hecede dar ünlünün \emptyset ile nöbetleşmesinin temel morfofonolojik koşulu birinci hecesi açık ikinci hecesi kapalı ve dar ünlülü bir sözcüğün, ünlü ile başlayan bir ekle birleşmesidir (bk. Tekin 1995a, Aslan 2006, Demir & Yılmaz 2011).

Türkmencede de eklenme sonucunda orta hecedeki bazı ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi sık görülen ses olaylarından. Türkmencede ünlülerin sıfırla nöbetleşmesi, sözcüğün anlamını değiştirmemektedir (Täçmyradow 2002: 90). Türkmencede orta hecedeki ünlünün sıfırla nöbetleşmesini hem Türkmençe sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görmek mümkündür: *ogul>ogly* [oğul>oğli] “oğul>oğlu”, *ömür>ömri* [ömür>ömrü] “ömür>ömrü” vb. Bununla birlikte Türkmencede aynı yapıdaki bazı sözcüklerde dar ünlülerin sıfırla nöbetleşmediği de görülür: *odyn>oduny* [odın>odunı] “odun>odunu”, *tütin>tütüni* [tütin>tütüni] “tütin>tütünü” vb. Täçmyradow’a göre orta hecede ünlü nöbetleşmesinin gerçekleşmesi için: sıfırla nöbetleşecek ünlünün 1. kısa olması, 2. önündeki hecenin açık olması, 3. önündeki hecenin ünlüsünün kısa olması, 4. iki sürekli ünsüzler arasında olması gerekmektedir (2002: 91).

1.1 Orta hecede dar ünlü ~ \emptyset nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde, son hecesinde dar ünlü bulunan iki heceli sözcüklerin ünlü ile başlayan ek almaları durumunda görülen dar ünlü ~ \emptyset nöbetleşmesi Türkmencede de

mevcuttur. Aşağıda Türkmencede orta hecede dar ünlü ~ ø nöbetleşmesinin görüldüğü durumlar maddeler halinde anlatılacaktır.

a. Türkmencede sonu *r, l, n, s, z, ş*, ünsüzleriyle biten sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlüyü yitirirler: *bagyr>bagry* [bağır>bağrı] “bağır>bağrı”, *agyz>agzy* [ağığ>ağđi] “ağız>ağzı”, *deñiz>deñzi* [deñiđ>deñđi] “deniz>denzi”, *orun>orny* [orun>orni] “orun>ornu”, *köwüş>köwşi* [köwüş>köwşi] “ayakkab>ayakkabı” vb.

Ýöne-de bir ýaýramady, örän ýörgünlilik bilen *agyzdan-agza* düşüp ýaýrady. (ŞB: 14)

[yö:nö-dö bir yayramadī, öræ:n yörgünlülük wilen ağıđđan-ağđa düşüp yayradī]
“Sadece bir yayılmakla kalmadı, hatta hiç durmadan ağızdan ağza dolaştı.”

Tokar hayata *bagryny* berip durjagyny, yzyna dolanjagyny bilmedi. (SE: 142)

[toqor xa:ya:ta bağrini berip durjoğini, i:đina dolonjoğni bilmedi]
“Tokar hayata döşünü gerip duracağını, geri döneceğini bilmedi.”

b. İlk hecesi açık ve kapalı, ikinci hecesi *-yIr, -vIr, -vIs* yapısında olan eylem gövdeleri – *A, -I, -m, -Ik, -Il* eklerini aldıklarında ikinci hecelerindeki dar ünlüyü yitirirler: *ayyr->ayry*, *ayrym* [ayir>ayri, ayrim] “ayır>ayrı-, ayırım”, *buýur->buýruk* [buyur>buyruq] “buyur>buyruk”, *öwür->öwrül*-[öwür->öwrül-] “dön->döndür-”, *böwüs->böwsül*-[böwüθ->böwθül-] “bölüp geçmek” vb.

Bu *buýruk* berjaý edilipdir. (GG:50)

[bu buyruq berja:y edilipdir]
“Bu buyruk yerine getirilmiş.”

Emma ömründe ýalan sözläp görmänsoň, ýalan sözlemäge onuň dili *öwrülmedi*. (I: 188)

[emma ömrünnö yalan öđlæ:p görmæ:nθoŋ, yalan öđlemæ:ge onuŋ dili öwrülmödü]
“Ama ömründe hiç yalan söylemediği için yalan söylemeye onun dili dönmedi.”

c. Taraf-yön gösteren *bäri*, *daşary*, *içeri*, *ileri*, *ýokary* gibi sözcüklere *-kI*, *-dAkI*, *-dA*, *-dAn*, *-lAmAk*, *-lAr*, *-sI*, *-rAk* ekleri getirildiğinde /I/ ünlüsü sıfırla nöbetleşebilmektedir: *daşary* > *daşarky*, *daşarlar* [daşari > daşarqi, daşarlar] “dışarı > dışariki, dışarılar”, *ýokary* > *ýokardaky*, *ýokarrak* [yoqari > yoqorda:qi, yoqorra:q] “yukarı > yukarıdaki, daha yukarı”, *bäri* > *bärde*, *bärden* [bæ:ri > bæ:rde, bæ:rden] “bura > burda, burdan”, *ileri* > *ilersi*, *ilerlemek* [ileri > ilerθi, ilerlemek] “ileri> ilerisi, ilerlemek” vb.

Bunun yanı sıra Türkmencede *aňry* [aňri] “arka, geri ” anlamında taraf-yön göstermek için kullanılan sözcük de bulunmaktadır. Yukarıdakilerden farklı olarak *aňry* sözcüğü *-kI*, *-dAkI*, *-dA*, *-dAn*, *-lAmAk*, *-lAr*, *-sI*, *-rAk* eklerinden herhangi birini aldığı zaman /ı/ ünlüsü r ünsüzü ile yer değiştirir: *aňry*, *aňyrda*, *aňyrrak*, *aňyrsy*, *aňyrlar* [aňri, aňirda, aňirra:q, aňirθi, aňirilar] “arka, arkada, daha arka, arkası, arkalar”.

Bärki sazandalaryňzyň ugry ýok! (ŞB: 72)

[bæ:rki θa:ðannalarıñdiñ u:ğri yo:q]

“Burdaki müzisyenlerinizin kalitesi yok”

Pul nikanyň iň berk çigşen düwnüni çözyä, ondan *aňyrda* näme bar?-diyip, başyny ýaýkady. (I: 133)

[pul nika:nıñ i:ñ berk çigşen düwnünü çödyæ: onnon aňirda næ:me ba:? –diyip, başını yayqadı]

“Para nikahın en sağlam kör düğümünü çözer, ondan ileride ne var? –diyerek başını salladı.”

d. Türkmencede bazı isim sözcüklerine *-A*, *-Al*, *-Ar*, *-lAmAk* fiil yapım ekleri eklendiğinde kök sözcüğün sonundaki dar ünlüleri veya son iki sesi yitirirler: *oýun*>*oýna*- [oyun>oyna-] “oyun>oyna-”, *uky* > *uklama* [u:qi>u:qlo-] “uyku>uymak”, *sowuk*>*sowa*- [θowuq>θowa-] “soğuk>soğu-“, *tütün*>*tüte*- [tütün>tüte-] “tütün>tüte-“, *yeñil*>*yeñle*- [yeñil>yeñle-] “hafif>hafifle-“, *sary*>*sarar*- [θa:ri>θa:rar-] “sarı>sarar-“, *uly*>*ulal*- [uli>ulol-] “büyük>büyü-“, *dogry*> *dogral*- [doğru>doğrol-] “doğru>doğral-” *egri*>*egrel*-[egri>egrel-] “eğri>eğril-”vb.

Ol dutary emgenmän, kuwvaty ellerini, uzyn barmaklaryny *oýnadyp*, şabram çalardy we gahramançylykly heňler çalardy. (ŞB: 13)

[ol du:ta:rī emgenmæ:n, quwwa:tlī ellerini, uđi:n barmaklarīni oynodup, šawram çalardı we ğaxrama:nçiliqlī heňler çalardı]

“O dutarı zorlanmadan, güçlü ellerini, uzun parmaklarını oynatarak, coşkulu ve kahramanlık ahenkleri çalardı.”

Ertir irden turaryn diyip ýatanda, ýene *uklap* galýardy. (SE: 23)

[erti:r i:rden turorun diyip yatanna, yene u:qla:p ğa:lya:rdı]

“Yarın erken kalkarım diyerek yattığında, yine uyuya kalıyordu”

e. Türkmencede sonu *k*, *y*, *r* ünsüzleri ile biten iki ya da üç heceli isimlere ilgi, yönelme ve belirtme hal ekleri getirildiğinde telaffuzda 3.tekil kişi iyelik eki yiter: *açarynyň*, *açaryna*, *açaryny* [açarniň, açarna, açarni] “anahtarının, anahtarına, anahtarını”, *öýüniň*, *öýüne*, *öýüni* [öynüň, öynö, öynü] “evinin, evine, evini” vb. Ancak bu özellik Türkmencenin standart yazımında gösterilmez. Bu durum konuşma sırasında telaffuzda ortaya çıkmaktadır.

Onuň baryp düşen *öýüniň* içi-daşy derrew adamdan dolardy. (ŞB: 13)

[onuň barip düşön öynüň içi-daşı derrew a:damdan dolordı]

“Onun gidip ulaştığı evinin içi dışı hemen insanla dolardı.”

Zynjyryň *açaryny* ýerinde goýdy. (SE: 257)

[đinjiriň açarni yerinne goydi]

“Zincirin anahtarını yerinde bıraktı.”

f. Türkmence konuşma dilinde iki heceli sözcüklerde orta hecede dar ünlülerinin öncesinde *r*, *v* ünsüzleri varsa ve sözcüğe *r* veya *c* ünsüzleri ile başlayan *-rAk*, *-cA* ekleri getirilirse sözcüğün son hecesindeki dar ünlüler yiter. Bu kural yazıda gösterilmez ama standart konuşma dilinde duyulur: *sary* > *saryja* [θa:rī > θa:rja] “sarı>sarıca”, *gowy*>*gowyja* [gowi>gowjo] “iyi>iyice”, *dury*>*duruja*, *dururak* [duri >durjo, durra:q] “saf > daha saf” vb.

Uzukjemał ýaly agzy *saryja* gyzlary teşne wagty suwa inderip, suwsuz çykarjagyňam bilýändirin. (I: 133)

[u:ðu:qjema:l ya:lî aǵdî θ:arja ği:ðlarî teşne waǵtî θuwo innirip, θuwθuð
çiqarjaǵiña:m bilyæ:nnirin]

“Uzukcemal gibi saf kızları, susadığında suya götürüp susuz getireceğini de biliyorum.”

Çerkez adatda şol ýapjagazyň ördegi ýalydy, emma bu ýyl iýun aýy salkynlyk bilen geçeni üçin, ol onuň *duruja* suwunda entek jülpüldemeyärdi (SE: 109)

[çerkeð a:datda şol ya:pjaǵađiň ö:rdöğü ya:lidi, emma bu yıl iyu:n a:yî θalqinliq wilen geçeni üçün, ol onuň durjo θuwunno entek jülpüldömöyæ:rdi]

“Çerkez aslında o ırmağın ördeği gibiydi, ama bu yıl haziran ayı serin geçtiği için, o onun (ırmağın) duruca suyunda daha yüzmüyordu”

1.2 Orta hecede geniş ünlü ~ ø nöbetleşmesi

Orta hecede geniş ünlünün sıfırla nöbetleşmesine Türkmencede yalnız *nire* [ni:re] “nere” soru sözcüğünün çekimli biçimlerinde rastlanır. Ancak bu durum yazı dilinde gerçekleşmez, yalnız standart konuşma dilinde telaffuzda gerçekleşir: *nire* > *nirede*, *nireden* [ni:re > ni:rde, ni:rden] “nere > nerde, nerden”.

- Hany, ol çöregiň *nirede*? (SE: 115)

[-xanî, ol çörögüň ni:rde?]

“Hani, ekmeğin nerede?”

Üstündäki erkek geýimini *nireden* aldyň? (I: 162)

[üθθüñdæ:ki erkek geýimini ni:rden allij]

“Üstündeki erkek giysisini nereden aldın?”

2. y ünsüzü önünde a~ı, e~i, o~u, ö~ü nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde /a/, /e/ ünlüleri y ünsüzüyle başlayan ekler aldığıında /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleri ile nöbetleşebilir. Bunlardan bazıları yazıya yansırken bazıları ise sadece konuşma diliyle sınırlı kalır: *başla-yor~başlıyor*, *gizle-yor~gizliyor*, *de-yecek~di-yecek*, *ara-yıp~arı-yıp* vb. Türkiye Türkçesinde görülen y ünsüzünün daraltıcı etkisini Türkmencede de

görmek mümkündür (bk. Hydyrow 1960: 57-58; Türkiye Türkçesiyle ilgili bk. Demir & Yılmaz 2011:107).

Kısa /a/, /e/, /o/, /ö/ ünlüleriyle biten sözcüklere şimdiki zaman ekleri *-ýa/-ýä* [-ya:/-yæ:], *-ýar/-ýär* [-ya:r/-yæ:r] ve sıfat-fiil eki *-ýan/-ýän* [-ya:n/-yæ:n] geldiği zaman, Türkmençe konuşma dilinde söz sonundaki geniş ünlüler *y* ünsüzünün daraltıcı etkisiyle /ı/, /i/, /u/, /ü/ ünlüleri ile nöbetleşebilirler: *ýaşayan~ýaşyýan* [ya:şaya:n~ya:şiya:n] “yaşayan”, *islemeyän~islemiyän* [iθlemeyæ:n~iθlemiyæ:n] “istemeyen”, *işleyär~işliýär* [i:şleyæ:r~i:şliyæ:r] “çalışıyor”, *başlayar~başlyýar* [başlaya:r~başliya:r], *güllemeýär~güllemüýär* [güllömöyæ:r~güllömüyæ:r] vb. Türkmençe konuşma dilinde *y* ünsüzünün etkisiyle görülen *a~ı*, *e~i*, *o~u*, *ö~ü* nöbetleşmesi yazıda gösterilmemekte, yalnız konuşma dilinde gerçekleşmektedir.

Meniň gara bagtyma bagtyňy deňemegiňi *islemeyän*. (I: 157)

[meŋ gara bağtım bađtınđi deŋemegiŋi iθlemiyæ:n]

“Benim kara bahtıma bahtını denk görmeni istemiyorum.”

General Lomakin tekeler bilen gepleşikler geçirip *başlayar*. (GG: 5)

[genera:l lomakin tekeler wilen gepleşikler geçirip başliya:r]

“Komutan Lomakin Tekeler ile konuşmalar yapmaya başlıyor.”

3. Teklik birinci ve ikinci kişi zamirlerinde e~a nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde eklenme sırasında kök sözcüğün ön ünlüsü *e*'nin art ünlüye *a*'ya değiştiği tek örnek *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme durumu eki almasıyla gerçekleşmektedir: *ben>bana*, *sen>sana*. Türkmencede de köke ait ön ünlünün art ünlüye değişmesine tek örnek teklik birinci ve ikinci kişi zamirlerinin aynı şekilde yönelme durumu eki alması durumunda görülür: *men>maňa* [men>maŋa], *sen>saňa* [sen>saŋa]. Bu nöbetleşmede ön ünlünün art ünlüye değişmesinin nedeni, yönelme durumu ekinin Eski Türkçede *-KA* şeklinde olup ekin başındaki ünsüzün zamirin sonundaki *n* ile birleşmesi sonucunda nazal *n* sesine değişmesi olmalıdır (bk. Demir & Yılmaz 2011:109).

Eger-de *maňa* razy bolsaňyz, dawa özünden özi çözülip duruberyär (I:139)

[eger de maŋa ra:đi bolθoŋuð, da:wa: ö:ðünnön ö:ðü çöðülüp duruweryæ:]

“Eğer bana razı olsanız dava kendi kendiliğine çözümlenir”

-Ýok, ynanyan, saňa rehimim inýä (I:157)

[yo:q, inanya:n, θaŋa rehimim inyæ:]

“Yok, inanıyorum sana acıyorum”

4. k ~ ø nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmencede de sözcükler isimden isim yapım ekleri -*jik/-jyk* [-jik/-jïq], -*jak/-jek* [-jaq/-jek] aldığında söz sonundaki /k/ ünsüzünü yitirmektedir: *taýajyk* [taɣajïq] < taýak+jyk “çubukçuk”, *aýajyk* [ayaajïq] < aýak+jyk “aya(k)cık”, *togalajyk* [towolojuq] < togalak+jyk “yuvarlacık” *köşejik* [köšöjök] < köşek+jik “deve yavrusu”, *towujak* [towujoq] < towuk+jak “tavukçuk”, *keyijek* [keyijek] < keyik+jek “ceylancık”, *sowujak* [θowujoq] < sowuk+jak “soğuk” vb.

Olaryň dördüsi hem biri-birine basdaş, biri-birine meňzeş, inedördül *togalajyk* çagalardy. (Ed IV. s: 77)

[oloruŋ dördüθö:m bi:r-wi:rine baθθaş, bi:r-wi:rine meŋdeş, i:nedö:rdül towolojuq ča:ğalardı]

“Onların dördü akran ve birbirine benzer, tumbul ve dolgun çocuklardı.”

Onuň üstesine, anha görmeyärmiň, penjireler hem açyk, bagyň astyndan ösýän *sowujak* şemal hem gelyä. (SE: 33)

[onuŋ üθθeθünö, anxa: görmeyæ:miŋ, penjireler hem açïq, bağıŋ aθθinnan öθyæ:n θowujoq şema:lam gelyæ:]

“Onun üstesine, işte görmüyor musun? Pencerelerde açık, bağıın altından soğuk rüzgârda esiyor.”

5. k~g; p~b; t~d; ç~c nöbetleşmesi

Türkçede /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleriyle biten sözcüklerin bir kısmı, ünlü ile başlayan bir ek alarak kök/gövde ve ek ünlüsü arasında kaldıklarında, sözcük sonlarındaki ötümsüz ünsüzler ötümlü karşılıkları olan /b/, /c/, /d/, /ğ/ ünsüzleri ile nöbetleşmektedirler (Aslan 2006: 551). Türkiye Türkçesinde isim, zamir, sıfat, zarf ve fiil gövdelerinin çoğunda

konsanat ötümlüleşmesi ortaya çıkar: *genç+i>genci*, *kasap+ı>kasabı*, *çocuk+u>çocuğu*, *git-ecek>gidecek* vb (Bacanlı: 2014: 20). Bu tür nöbetleşmeler Türkmencede de görülür. Sonu sert süresiz /k/,/p/, /t/,/ç/ ünsüzleri ile biten çok heceli ve ünlüsü uzun olarak söylenen tek heceli sözcüklerin sonuna ünlü ile veya /y/, /r/ ünsüzleri ile başlayan ekler getirildiğinde söz sonundaki ötümsüz ünsüzler ötümlü /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlerine dönüşür: *at>adyň* [a:t>a:diň] “ad>adın”, *agaç>agajy* [ağaç>ağajı] “ağaç>ağacı”, *giç>gijräk* [gi:ç>gi:jræ:k] “geç> daha geç”, *ak>agymtyl* [a:q>a:gimtıl] “beyaz>beyazımsı”, *gap>gabyň* [ğa:p>ğa:wıň] “kap>kabın” vb (Azymow 2011: 27). Bu konuyla ilgili Aslan (2006)’da tek heceli Türkçe sözcüklerde gerçekleşen söz sonu /p/, /ç/, /t/, /k/ ötümlüleşmesinin, Oğuz grubu Türk diyalektlerinde, asli ünlü uzunluğunun belirleyicisi ve sonucu sayıldığını da belirtir.

Türkmencede tek heceli sözcüklerin sonundaki /k/,/p/, /t/,/ç/ ötümsüz ünsüzlerinin ötümlü ünsüzlerle nöbetleşmesinde ünlülerin uzun ya da kısa söylenmesinin rolü önemlidir. Bununla birlikte çok heceli sözcüklerde de ötümsüz-ötümlü nöbetleşmesini aşağıdaki şekillerde görmek mümkündür:

a. Tek heceli sözcüklerin ünlüleri kısa ise /k/,/p/, /t/,/ç/ sert ünsüzleri yumuşak /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlerine dönüşmezler: *kak>kaky* [qaq>qaqı] “kavun kurusu”, *kök>köki* [kök > kökü] “kök > köki”, *saç>saça* [θač>θača] “saç>saça”, *at>atar>atýar* [at>atar> atya:r] “at>atar>atıyor”, *tap>tapar* [tap>tapar] “bul>bulur” vb.

b. Sonları *-at/-et* ekleriyle biten çok heceli bazı alıntı sözcüklerde söz sonundaki ötümlü ünsüzler ötümlü ünsüzlere değişmezler: Ar. *edebiyat>edebiyaty* [edewýa:t>edewya:tı] “edebiyat>edebiyatı”, Ar. *hasabat>hasabaty* [xaθa:wat>xaθa:watı] “muhasabe>muhasbesi”, Ar. *millet>milleti* [millet>milleti] “millet>milleti”, vb. Bazı alıntı sözcüklerde ise ötümlü ünsüzler ötümlü ünsüzlerle nöbetleşir: Ar. *sagat>sagady* [θa:ğat>θa:ğadı] “saat>saati”, Rus. *bilet>biledy* [bilet>biledi] “bilet>bileti”, *gabat>gabady* [ğawat>ğawadı] “karşı>karşısı” vb.

c. /k/,/p/, /t/,/ç/ ünsüzleriyle biten sözcüklerin sonuna *-rak/-räk* [-ra:q/-ræ:k] karşılaştırma eki eklendiğinde ötümsüz ünsüzler, ötümlü karşılıkları olan /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlerine dönüşür: *gök>gögräk* [gö:k>gö:græ:k] “mavi>daha mavi”, *belent>belendräk*

[belent>belendræ:k] “yüksek> daha yüksek”, *dynç>dynjrak* [dĩnč>dĩnjra:k] “dinç> daha dinç” vb.

d. Türkmence konuşma dilinde, yazı dilinden farklı olarak iki sözcük arka arkaya söylendiği zaman ilk sözcük ötümsüz /k/,/p/, /t/,/ç/ ünsüzlerinden biriyle bitiyorsa ve ardından gelen sözcük ünlü ile başlıyorsa ötümsüz ünsüzler ötümlü /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlere dönüştürülerek telaffuz edilir. Fakat bu durum yazıda gösterilmez: *ak at* [a:ğ at] “beyaz at”, *tut ağaç* [tu:d ağaç] “dut ağacı”, *arap atym* [arab atım] “arap atım” vb.

e. Sonu /k/,/p/, /t/,/ç/ ünsüzleri ile biten bazı fiillere *-ar/-er* [-ar/-er] geniş zaman eki ve *-ýar/-ýär* [ya:r/-yæ:r] şimdiki zaman eki getirildiğinde fiillerin sonundaki ünsüzler ötümlüleşir: *ayt->aydar, aydyär* [ayt->aydar, aydya:r] “söyle->söyler, söylüyor”, *birik->birger, birigyär* [bi:rik->bi:riger, bi:rigyæ:r] “birik->birikir, birikiyor”, *et->eder, edyär* [et->eder, edyæ:r] “et->eder, ediyor”, *gayt->gaydar, gaydyar* [ğayt->ğaydar,ğaydya:r] “dön->döner, dönüyor” vb.

Olar sanajy ýabyň raýyşynda, *belendräk* ýerde goýdylar (SE:185)

[olor θanaĵi ya:wĩŋ ra:yĩşinna, belendræ:k yerde goydulor]

“Onlar çuvalı derenin tepesinde, daha yüksek yerde koydular.”

“Nar agajyny” Şükür-de bilýändirin *öydyärdi*. (ŞB: 77)

[na:r ağaĵini şükür dö bilyæ:nnirin öydyæ:rđi]

“Nar ağacını” Şükür de biliyorum zannediyordu.”

“Özleri örän kakabaş, bozuk yerlerdir” diýip, birin-birin gürrüň, *edip* berdi (I:38)

[ö:ðlörü öræ:n qaqaawaş, bođuq yerlerdir, diyip bi:rin-bi:ri:n gürrüň, edip berđi]

“Kendileri çok dik kafa, kötü yerlerdir, diyerek tek tek konuşarak anlattı.”

-Çal bagşy, ölmäsiň, iki elli ýaşa! — diýip *aydardylar* (ŞB:14)

[çal bağşı, ölmæ:θiň, iki elli ya:şa! – diyip aydardilar]

“Çal ozan, ölmeyesin, iki elli yaşa!-diyerek söylediler”

III. BÖLÜM

Eklenme Sırasında Sözcük Tabanı ile Ek Sınırında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler

1.-Cik ekinden önce $\emptyset \sim A/I$ nöbetleşmesi

-Cik eki Türkiye Türkçesinde /k/ ile biten sözcüklere eklendiği zaman /k/'nin yitimine sebep olmaktadır: *küçü(k)-cük*, *ufa(k)-cık*, *mini(k)-cik* vb. Bununla birlikte bu ek tek heceli ve ünsüzle biten sözcüklerde de ünlü türemesini ortaya çıkarır: *az-ı-cık*, *dar-a-cık*, *bir-i-cik* vb. Aynı durum Türkmence için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinde bu ekin geldiği tek heceli ünsüzle biten sözcüklerde bu ekten önce /a/, /e/, /ı/, /i/ ünlü türemesi görülürken, Türkmencede daha kısıtlı olmak üzere bu ekten önce sadece /a/ ünlüsünün türediği görülür: *az-a-jyk* [a:ɖaʃiq] “azıcık”, *dar-a-jyk* [da:raʃiq] “daracık”, *yaş-a-jyk* [ya:şajiq] “gencecik” vb.

Ýekeje äpişgesi bolup, ol hem ýumruk sokaýmaly-*darajyk*. (ŞB: 62)

[yekeje æ:pişgesi bolup, olom yumruq θoqa:ymali da:raʃiq]

“Bir tanecik penceresi olup, o da yumruk sokacak kadar daracık.”

Onuň zülpüni towlap oturan *yaşajyk* aýaly bilen dişleri düşüşmäge başlan ak saç aýaly hem bar (I: 95)

[onuň dülpünü towla:p oturon ya:şajiq aya:li wilen di:şleri düşüşmæ:ge başla:n a:q θač aya:la:m ma:]

“Onun zülfünü kıvrarak oturan gencecik karısı ile dişleri düşmeye başlayan ak saç karısı da var.”

2. -rAk ekinden önce $\emptyset \sim I$ nöbetleşmesi

Bazı Türk dillerinde olduğu gibi -rAk eki Türkmencede de karşılaştırma eki olarak kullanılır. Türkmencede bu ek, eklendiği bazı kelimelerde ünlü türemesine neden olur. Ör: *az > azrak~azyrak* [a:ɖ > a:ɖra:q ~ a:ɖira:q] “az > daha az”, *yat > yadrak ~ yadyrak* [ya:t >

ya:dra:q ~ ya:dira:q] “yabancı > daha yabancı”, *daş* > *daşrak* ~ *daşyrak* [daş > daşra:q ~ daşira:q] “uzak > daha uzak”, *köp* > *köpräk* ~ *köpüräk* [köp>köpræ:k~köpüræ:k] “çok > daha çok”, *tiz*>*tizräk*~*tiziräk* [ti:ð> ti:ðræ:k~ti:ðiræ:k] “çabuk>daha çabuk” vb. Örneklerde görüldüğü üzere Türkmencede karşılaştırma ekini alan bazı kelimelerde ünlü türemesi gerçekleşmektedir. Bu türdeki ünlü türemeleri Türkmencenin standart yazımında gösterilmez fakat konuşma dilinde sıkça gerçekleşir. Bunun nedeni ise *tr*, *şr*, *pr*, *zr* gibi ünsüzlerin yan yana gelmesinin telaffuzu daha zorlaştırmasıdır. Ünlünün türemesi konuşmada kolaylık sağlamaktadır.

Her halda, meniň aňlaşyma görä, seniň keseline *tizräk* çäre görmek zerur. (SE: 77)

[her ha:l-la, meň a:ňlaşıma göræ: seň keθeline ti:ðræ:k çæ:re görmök zeru:r]

“Her halde, benim anladığıma göre, senin hastalığına daha çabuk çare bulmak gerek.”

Doýduk olary has *köpräk* ulanmagyň küýüne düşdi. (SE: 246)

[doyduq olorı xa:θ köpræ:k ulonmoğuş küyünö düşdü]

“Doyduk onları daha çok kullanmanın peşine düştü.”

3. ø ~ -n- nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde *bu*, *şu*, *o* ve *kendi* zamirlerinin çekiminde, 3.kişi iyelik ekli sözcükler durum eki aldıklarında, ilgi hali ekinin başında ve aitlik eki *-ki*’den sonra zamir *n*’si olarak bilinen bir ses ortaya çıkar: *buna*, *evdekinde*, *kendinde*, *masanın* vb (Demir & Yılmaz 2011: 123). Benzer bir nöbetleşme Türkmencede de görülür: *muňa* [muŋo] “buna”, *şonuň* [şonuŋ] “şunun”, *ondan* [onnon] “ondan”, *özünden* [ö:ðünnön] “kendinden”, *gapysynda* [ğapiθinna] “kapısında”, *ejelerini* [ejelerni] “annelerini” vb.

Şonuň bilen bir wagtda hem ol oazisi öwrenmek maksady bilen barlag ýörişlerini gurap durupdyr. (GG: 23)

[şonuŋ wilen bir wagtda hem ol oaðiθi öwrönmök maqθadı wilen ba:rlağ yörüşlörnü ğura:p durupdur]

“Bununla aynı zamanda o bölgeyi öğrenmek amacıyla (sürekli) bilimsel gezileri düzenlemiş.”

Ellerini berk owkalaşdyryp, *özünden* özi gürlämäge başlady (I: 129)

[ellerni berk owkoloşdurup, ö:ðünnön ö:zü gürlömæ:ge başladi]

“Ellerini sıkı ovalayarak, kendi kendine konuşmaya başladı”

4. \emptyset ~ -s- nöbetleşmesi

Biçim birimlerin bitişmesine bağlı ses bilimsel koşullarla ortaya çıkan \emptyset ~ -s- nöbetleşmesinin görüldüğü tek morfonolojik bağlam, 3. kişi iyelik ekinin ünlü ile sonlanan tabanlara eklenmesidir. Ör: *masa-sı*, *kapı-sı* vb. /-s-/'nin tarihsel kaynağına dair görüşler bir yana; ortaya çıktığı eş zamanlı morfonolojik koşullar, temelde bir bağlantı ünsüzüne ihtiyaç duyulabilecek boşluk {haitus} durumlarıdır. Aslan, /-s-/'nin 3. kişi iyelik ekinin çekimi dışında hiçbir ses bilimsel çevrede oluşmamasının, bu sesin temelde boşluk doldurucu bir ses olmayıp, başka bir biçim biriminin yanlış bölümlenme sonucu ekin bünyesine karıştığı yönündeki görüşlerin önünü açtığını belirtir (Aslan 2006: 549). 3. kişi iyelik eki /-s-/'nin tarihsel durumunu bir tarafa bırakırsak bugün Türkçe için bu durum bir sıfırla nöbetleşmedir.

Bu nöbetleşme Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmencede de ünlüyle biten isimlere 3. kişi iyelik eki getirildiğinde ortaya çıkarmaktadır: *gapy+s+y* [ğapıθi] “kapısı”, *ara+s+y* [araθi] “arası”, *eje+s+i* [ejeθi] “annesi”, *depe+s+i* [depeθi] “tepesi” vb.

Obalaryň *arasynnda*, bölejik ekinleriň içinde işleşip ýören dayhanlara hem gözün düşýärdi (I: 3)

[o:woloruŋ a:raθinna bölöjök ekinleriŋ içinne i:şleşip yörön dayxa:nlara hem gözün düşyæ:rdi]

“Köylerin arasında parçacık tarlaların içinde çalışan çiftçilere de gözün takılırdı.”

Juda sözüne gulak salman dursa: “*Ejesi* bilen bir maslahatlaşaly” diýip gaýdybergin (I: 38)

[juda: θöðüŋö ğulaq θalma:n nurθo: “ejesi wilen bir maθlaxatlaşalı” diyip ğaydiwergin]

“Hiç sözüne kulak vermezse: “Annesine bir danışalım” diye geri dönüver.”

5. ø ~ -y- nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinde ve Türkçenin eski ve yeni bütün kollarında boşluk doldurucu asıl ses /y/ ünsüzdür (Tekin 2000: 109-112, Demir & Yılmaz 2011: 123, Aslan 2006: 550). Türkiye Türkçesinde ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ekin gelmesi durumunda, iki ünlünün arasına /y/ ünsüzü girer: *kapı+y+a*, *tepe+y+e*, *ara-y+ı*, *su+y+umuz*, *bekle-y+iş* vb. Türk yazı dilleri arasında Türkmencede bu ses olayı diğerlerinden biraz daha farklıdır. Türkmencede ünlüyle biten sözcüklere ünlüyle başlayan eklerin getirilmesi durumunda iki ünlünün birleşmesiyle tek bir uzun ünlü ortaya çıkmaktadır. Bu da ikincil ünlü uzunluğunun ortaya çıkmasına ortam hazırlar: *gapy+a>gapa* [ğapa:] “kapıya”, *depe+e>depä* [depæ:] “tepeye” vb. Bu konudan, çalışmanın *eklenme sırasında oluşan ikincil uzunluklar* bölümünde genişçe bahsedilecektir. Ancak Türkmencede *+yş/+iş* [+ış/+iş] fiilden isim yapım ekleri ünlüyle biten fiillere eklendiği zaman araya /y/ ünsüzü girmektedir: *yaşa-y+yş>yaşayış* [ya:şayış] “yaşayış”, *gara-y+yş>garayış* [ğarayış] “bakış”, *işle-y+iş>işleyiş* [i:şleyiş] “işleyiş”, *sözle-y+iş>sözleyiş* [θödlöyüş] “söyleyiş”, *gözle-y+iş>gözleyiş* [gödlöyüş] “arayış” vb. Görüldüğü üzere bunun dışında Türkmencede yardımcı veya bağlayıcı ünsüz işleviyle /y/ ünsüzün kullanıldığı görülmemektedir (bk. Clark 1998: 69).

- Onuň sebäbi: Soltansöýüniň Myralynyň *yaşayış* halyndan habar almayany üçin (SE: 327)

[onuŋ θewæ:wi: θolta:nθöynüŋ mira:liniŋ ya:şayış xa:linnan xawar almaya:nï üçün]
“Onun sebebi: Sultan Söyün’ün Miralî’nin yaşam halinden haber almadığı için.”

Dursun naýynjar bir *garayış* bilen ogluna ýalbardy (SE: 70)

[durθun na:yinǰa:r bir ğarayış wilen oğluno yalwardi]

“Dursun çaresiz bir bakışla oğluna yalvardı.”

6. ø ~ -X- nöbetleşmesi

Türkiye Türkçesinin bitişme sisteminde ø ~ -X- nöbetleşmesini gerektiren morfolojik koşullar, ünsüzle biten sözcüklere ünsüzle başlayan bir ekin getirilmesi ve ortaya Türkiye Türkçesi ünsüz dizgesinin izin vermediği bir ünsüz grubunun çıkmasıdır. Yani bu durum yardımcı ünlünün ortaya çıkmasını sağlar: *yap-t-m*, *yeşil-i-msi*, *el-i-miz*, *gel-i-yor* vb.

(Aslan 2006: 550). Türkmencede de buna benzer nöbetleşmeleri görmek mümkündür: *gög-ü-mtil* [gö:gümtül] “mavimsi”, *ýaşyl-y-mtyl* [ya:şilimtül] “yeşilimsi”, *saç-y-m* [θaçim] “saçım”, *dil-i-miz* [dilimïð] “dilimiz” vb.

Gögümtil papagyny iki eli bilen kellesine geýdi-de, yzyna bakan ugrady (enedilim.com)

[gö:gümtül papagnï iki eli wilen kelleθine geýdi-de, i:ðina baqa:n ugradï]

“Mavimsi şapkasını iki eli ile kafasına giydi de geriye doğru gitti.”

- Hudaýa şükür! *dilimize* düşýän dostlukly adamlara-da duş geldik! — diýip, mys-mys güldi (SE: 83)

[-xuda:ya şükür! dilimiðe düşyæ:n doθtluqlu a:damlara-da du:ş gellik!-diyip, miθ-miθ güllü]

“-Allah’a şükür! Dilimizden anlayan dost insanlara da denk geldik! diyerek, sessizce güldü.”

IV. BÖLÜM

Morf fonolojik Nedenlerle Gerçekleşen İkincil Ünlü Uzunlukları

Ana Türkçedeki aslı/birincil ünlü uzunlukların günümüzde Yakutça, Türkmençe, Halaçça ve Özbekçenin bazı ağızlarında korunduğu bilinmektedir. Aslı uzun ünlüler sözcüğün ilk hecesinde yer alırlar. Türkmençe, Ana Türkçedeki aslı uzunlukları en iyi koruyan Türk yazı dilidir. Talat Tekin de *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı çalışmasında bu konuyla ilgili Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin kendilerini düzenli bir şekilde sadece Yakutça ve Türkmencede korumuş olduğunu, diğer Türk dili ve lehçelerinde genel olarak kısalmış ve kısa ünlülerle karışmış olduklarını ifade eder. Bunun yanı sıra, birincil uzun ünlülerin kısaldığı birçok dil, lehçe ve ağızda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, birincil uzunlukların kalıntılarına rastlamakta olduğunu belirtir. Ayrıca birincil ünlü uzunluklarının Tatarcanın ağız ve lehçelerinde; Özbekçe, Yeni Uygurca ve Azericenin ağızlarında; Kırgızca; Balkarca; Gagauzca ve Türkçenin Batı Anadolu ağızlarında da görüldüğüne de dikkat çeker (1995: 38). Potseluyevskiy 1975’de ise Türkmencede birincil uzun ünlülerler olmadığı, ikiz ünlünün olduğu iddia edilmiş; /ı:, i:, u:, ü:/ ünlülerinin yerine /ıy, iy, uy, üy/ diftonglarının bulunduğu dikkat çekilmiştir (92-94).

Birincil ünlü uzunluklarını en çok ve en iyi şekilde korumuş olan Türk dili Türkmencedir. Uzun ünlüler aynı zamanda Türkmencede anlam farkı yaratır: *aç* [a:ç] “aç”~ *aç*-[aç] “açmak”, *daş* [da:ş] “taş” ~ *daş* [daş] “dış, uzak” vb. Bu bölümde ise Türkmencede morfofonolojik nedenlerle yani eklenmeye bağlı olarak ortaya çıkan ikincil ünlü uzunluklarına değinilecektir. Ancak Türkmençeye geçmeden önce diğer çağdaş Türk yazı dilleri içerisinde de bugün çeşitli ses olayları sonucunda ikincil ünlü uzunluklarının görüldüğünü hatırlatmak gerekir. Türkmençenin yanı sıra Yakut, Gagavuz, Kırgız, Altay, Uygur, Hakas, Tuva ve Şor yazı dillerinde ikincil uzun ünlüler görülmektedir. Ancak bu çağdaş Türk dilleri arasında ikincil uzun ünlüleri, sayı ve çeşitlilik bakımından en çok bulunduranlar Türkmen, Yakut ve Kırgız dilleridir (Clark 1998: 56-59, Baskakov 1970: 39-41, Kara 2001: 13-15, Kirişçioğlu 1996a: 669-673, Kasapoğlu 2005: 43-53).

İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. Bu ünlüler çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar (Buran 2007:3). Täçmyradow’a göre ikincil ünlü uzunluklarının oluşmasında, iki ünlünün birleşmesi, bir ünsüzün düşmesi veya sözcüğe eklerin getirilmesi etken olabilmektedir (2002: 75). Türkmencede de ikincil uzun ünlüler aslî olmayarak genellikle kök sonu ve ek başındaki iki ünlünün üst üste gelmesiyle veya ses düşmesi sonucunda ortaya çıkar. Bu konuyla ilgili Baskakov: “Долгие гласные, имеющиеся в составе многих слов, являются вторичным образованием. Они возникают в определенных условиях: в результате выпадения какого-либо согласного звука, при слиянии двух гласных и т. п., поэтому такие гласные называются вторичными или комбинаторными долгими гласными: *öýdä:ku/ öýdö+ki kitap* «книга, находящаяся в доме», *укилэ:n< укиле+ин* «подвое» и др (1970:39)” yani “Türkmencede çoğu sözcükte bulunan ünlü uzunlukları ikincil uzunluklardır. Bu ünlü uzunlukları herhangi bir ünsüzün düşmesi, iki ünlünün birleşmesi gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden de bu ünlü uzunluklarına, ikincil veya kombinator ünlü uzunlukları denilmektedir.” demektedir.

Aslında kısa olan bu ünlüler eklenme sonucunda uzun telaffuz edilir. İkincil uzun ünlüler sözcüklerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde bulunurlar. Bu uzunluklar Türkmenenin standart yazımında ayrı bir işaretle gösterilmez ancak telaffuz sırasında duyulur. Dolayısıyla ana dili Türkmençe olmayanlar için bu durum okumada ve konuşmada zorluk yaratabilir. Ekleşme sırasında, ünlü birleşmesi, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi ve hece kaynaşması gibi yollarla ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler sadece Türkmençe sözcüklerde değil aynı zamanda Türkmençeye yabancı dillerden giren sözcüklerde de görülür. İkincil ünlü uzunlukları eklenme sonrasında görüldüğü gibi sözcük kök ve tabanlarında da görülebilmektedir: *däl* [dæ:l]< ET. *tegül* “değil”, *bolar~bor* [bo:r] “olur”, *mätäç* [mæ:tæ:ç]<Ar. “muhtaç”, *kada* [qa:da] <Ar. “kaide” vb.

Çalışmanın bu bölümünde Türkmencede eklenme sırasında sözcüklerde oluşan ikincil uzun ünlüleri incelemeye çalışacağız. Eklenme sırasında oluşan uzunluklar bakımından Türkmenenin diğer Türk dillerine göre çok çeşitli görünümsergilediğini belirtmek gerekir. Bu uzunluklar yukarıda da belirtildiği gibi genellikle ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde oluşurlar.

1. Hal Eklerinin Katılımıyla Oluşan İkincil Ünlü Uzunlukları

1.1 İlgili hâl ekinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede ünlü ile biten sözcüklere ilgi hali eklendiğinde sözcüğün son ünlüsü uzamaktadır: *enäniň* < *ene+niň* [enæ:niŋ] “ninenin”, *düýäniň* < *düýe+niň* [düyæ:niŋ] “devenin”, *gapyň* < *gapy+nyň* [gäpî:niŋ] “kapının”, *köçäň* < *köçe+niň* [köçæ:niŋ] “sokağın” vb. Burada belirtilmesi gereken önemli özelliklerden biri de ünlüyle biten sözcüğe ilgi hali eklerinin ünsüz ile başlayan alomorflarının eklenmesi sonucunda oluşan uzamalardır. Yani bu durumda Türkmencede ikincil uzun ünlülerin, ünlü ile biten sözcüğün ünlü ile başlayan ek almasına gerek kalmaksızın oluştuğu görülmektedir: *araba* < *araba+nyň* [arawa:niŋ] “arabanın”, *äpişge* < *äpişge+niň* [æ:pişgæ:niŋ] “pencerenin” *guzy* < *guzy+nyň* [güdi:niŋ] “kuzunun” örneklerinde olduğu gibi ünlü ile başlayan biçimlerinin eklenmesine gerek yoktur. Daha da açık söylemek gerekirse uzun ünlülü olmayan ek, yine uzun ünlü bulundurmeyen bir sözcüğe eklenirken, ünlü düşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi gibi hiç bir ses olayı olmadığı halde üzerine geldiği sözcüğün son ünlüsünü uzatmaktadır.

Garry *enäniň* gürrüni köpdü (ŞB: 23)

[gärrî enæ:niŋ gürrüni köpdü]

“Yaşlı ninenin söyleyecekleri çoktu”

Bekmyrat baý dagy *gapyňyň* agzynda baş adam bolup göründiler (I: 223)

[bekmîra:t ba:y da:gî gäpî:niŋ ağığınna bæ:ş a:dam bolup görünnülör]

“Bekmyrat beyler kapının ağzında beş kişi olarak gözüktüler.”

1.2 Yönelme hali –a/-e katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Yönelme hali eki, ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde iki ünlü birleşerek -a [a:], e < ä [æ:] biçiminde ikincil bir uzunluk oluşturur: *oba* < *oba+a* [o:wa:] “ovaya”, *gapa* < *gapy+a* [gäpa:] “kapıya”, *depä* < *depe+e* [depæ:] “tepeye”, *Mara* < *Mary+a* [mara:] “Marı’ya (şehir ismi), *kiçä* < *kiçi+e* [kiçæ:] “küçüğe” vb. Bu uzunluk yazıda gösterilmez, ancak telaffuz sırasında duyulur. Bununla birlikte Türkmencede /ä/ ünlüsünün, birkaç istisnai örnek dışında, kısa ünlü biçiminin olmadığı düşünüldüğünde, yazıda art sıradan

ünlü sözcüklerde sınırlı ölçüde olsa da ikincil uzunluğun temsil edilebildiği düşünülebilir.

Mara Nurberdi hana, ähli Etek ilatyna habar ýollanýar (GG: 10)

[mara: nu:rwerdi xa:na, æ:hli etek i:la:tına xawar yo:llonya:r]

“Marı’ya Nurberdi kaana, tüm Etek iline haber gönderiliyor.”

Oslanmadyk ýerden uludan-kiçä barynyň ruhy göterilip, hatardaky imisalalyk toý-tomaşa öwrüldi. (I: 207)

[oθlonmoduq yerden uludon-kiçæ: ba:riniň ru:xı götörlüp, xatarda:qı i:miθala:lik toy-tomoşa: öwrüllü]

“Tahmin edilmedik yerden büyükten küçüğe hepsinin keyfi yerine geldi, ortadaki sakinlik de bayrama seyrana döndü.”

1.3 Belirtme hali *-y/-i, -ny/-ni*’nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede ünlüyle sonlanan kelimelere belirtme hali ekleri geldiğinde ilgi ve yönelme hallerinde olduğu gibi ünlü uzaması meydana gelir: *niräni* < *nire+ni* [ni:ræ:ni] “nereyi”, *köçäni* < *köçe+ni* [köçæ:ni] “sokağı”, *atany* < *ata+ny* [ata:nı] “dedeyi”, *ulyyny* < *uly+ny* [ulı:nı] vb. İlgi halinde olduğu gibi belirtme halinde de, ünlüyle sonlanan sözcükler ekin ünsüzle başlayan biçimlerini alsa da Türkmencede ikincil ünlü uzunlukları ortaya çıkmaktadır.

Mary wokzalyndan çykyp, günorta tarap ýüz ädimden gowrak ýöräp, çep tarapyňa dolanaňsoň, üç *köçäni* geçirip, dördünji köçeden sag egniňe sowlup, ýigrimi –otuz ädim ýöräňde, berk gök gabsaly derweze bardy (I: 144)

[marı waqðalinnan çiqip, günorta: tarap yüd æ:dimden gowra:q yöræ:p, çep tarapiňa dolonoŋθoŋ, üç köçæ:ni geçirip, dördünjü köçödön θağ egniňe θowlup, yigrim-otud æ:dim yöræ:ŋde, berk gö:k ga:wθali derweđe ba:rđi]

“Marı tren istasyonudan çıkıp güney tarafına yüz adıma yakın yürüyerek, sol tarafına döndükten sonra, üç sokağı geçerek, dördüncü sokaktan sağ omuzuna dönüp, yirmi otuz adım yürüdüğünde, sağlam mavi sert kapı vardı.”

Ulyny aglatmak kiçä yaraşmaz. (SE: 40)

[uli:nî aglatmaq kiçæ: yaraşmaδ]

“Büyüğü ağlatmak küçüğe yakışmaz.”

1.4 Bulunma hali *-da/-de + -ky/-ki*'nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Bulunma halinin katılımıyla ikincil ünlü uzunluğunun gerçekleşmesi, yukarıda gösterilen ilgi ve belirtme hal eklerinin sözcüğe eklenmesi ile oluşan ünlü uzunluklarından işleyiş sistemi bakımından daha farklıdır. Burada esas olan, bulunma hali eki *+da/+de*'yi alan sözcüğün üzerine aitlik eki *-ky/-ki*'nin gelmesiyle birlikte bulunma hali ekindeki ünlünün *-da* [da:]/*-dä* [dæ:] şeklinde uzamasıdır. Aslında Türkmencede bulunma hali ekinin ünlüsü kısadır; *-ky/-ki* aitlik ekinin gelmesiyle ek ünlüsünde, yazıda gösterilmeyen ancak telaffuzda ortaya çıkan bir uzunluk oluşur. Ayrıca eklerin getirildiği sözcüğün ünlü veya ünsüz ile sonlanmış olmasının hiçbir önemi yoktur: *ortadaky* < *orta+da+ky* [ortoda:qî] “ortadaki”, *ýurtdaky* < *ýurt+da+ky* [yurtda:qî] “ülkedeki”, *öýdäki* < *öý+de+ki* [öydæ:ki] “evdeki”, *sözdäki* < *söz+de+ki* [θöddæ:ki] “sözdeki” vb. Kara (2000: 14), Buran (2014: 163), Täçmyradow (2002: 76) kendi çalışmalarında bu durumu bulunma hali eki üzerine gelen aitlik ekinin etkisi sonucunda oluşan ünlü uzaması olarak değerlendirirken Azmun (1990: 93) ve Clark (1998: 57) ise onlardan farklı olarak *-daky/-däki* [-da:qî/-dæ:ki] ekine asli uzun ünlülü ekler içerisinde yer vermektedir.

Ortadaky sebediň içindäki gazyga dürten dessän başyny çürterlerem welin, derrew täze desse dürt. (I: 301)

[ortoda:qî θewediŋ içinnæ:ki gædiŋa dürtön deθθæ:ŋ başini çürterlerem welin, derrew tæ:de deθθe dürt]

“Ortadaki sepetin içindeki kazığa astığın demetin başını kopardıkları an hemen yeni demeti as.”

Öýdäki ýaş-ýuş aýallaryň barjasy çykyşyp gaçyp gitdi. (I: 74)

[öydæ:ki ya:ş-yu:ş aya:llariŋ ba:rjaθi çiqişip gæçip gitdi]

“Evdeki genç ve yaşlı kadınların hepsi çıkararak kaçıp gitti.”

1.5 Vasıta hali *-yn/-in*'nin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Günümüz Türkmencesinde vasıta işlevli bir sontakı olarak *bilen* kullanılmaktadır. Fakat Türkmencenin bazı sözcüklerine vasıta halinin *-yn/-in* [-in/-in] ekleriyle yapıldığı da görülmektedir. Türkmencenin gramer kitaplarında vasıta hal ekinin *-yn/-in* biçimlerinde olduğu da belirtilmiştir. Buna benzer şekilde Eski Türkçedeki *-I/-Un* biçimlerinin Türkiye Türkçesinde de birkaç sözcükte devam ettiği görülür: *yazın*, *kışın*, *güzün* vb (bk: Eker, 2006: 371; Buran, 2014: 39). Fakat Türkmencede vasıta hal eki Azmun (1990: 90), Kara (2000: 13) ve Buran (2007: 10)'ın çalışmalarında sadece *-n* biçiminde alınmıştır. Türkmencede ikincil uzun ünlülerin genelinde olduğu gibi ünlüyle biten sözcüğe ünlü ile başlayan ek gelmesi sonucunda ikincil uzun ünlüler ortaya çıkar. Vasıta hali ekinin gelmesiyle oluşan bu uzunluk da diğer ikincil uzunluklar gibi yalnız duyulur ancak yazıda gösterilmez: *öylän* < *öyle+in* [öylæ:n] “öğle boyu”, *ikindin* < *ikindi+in* [ikinni:n] “ikinci boyu”, *yüzün* < *yüzi+in* [yüdü:n] “yüz üstü”, *arkan* < *arka+yn* [arqa:n] “sırt üstü”, *günün* < *güni+in* [günü:n] “gün boyu” vb. Buna benzer yapıda olan, standart Türkmen yazı dilinin söz varlığında olmayıp konuşma dilinde sık kullanılan sözcükler de bulunmaktadır: *irin* < *ir+in* [i:ri:n] “sabah boyu”, *gijin* < *giç+in* [gi:ji:n] “gece boyu”, *öñin* < *öñi+in* [öñi:n] “baştan beri”, *soňyn* < *soňy+yn* [θoñi:n] “sonuna kadar” vb.

Ol Batyry *yüzün* ýatyrdy. (SE: 85)

[ol ba:tiri yüdü:n yatırdı]

“O Batır’ı yüz üstü yatırdı.”

Meniň agam Moskwa *günün* baryar ahyry! (SE: 136)

[meñ a:gam maθkwa günü:n barya:r a:xiri]

“Benim ağabeyim Moskva’ya gündüz varacak ya.”

1.6 Sayı isimlerine ilgi, yönelme ve belirtme hali eklerinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunluklar

Sonu ünlü ile biten *iki*, *altı*, *yedi*, *yigrimi*, *elli* vb. sayı isimlerine ilgi, yönelme ve belirtme hali eklerinin getirilmesi sonucunun telaffuzda ikincil ünlü uzunluk ortaya çıkar: *iki+ñ* > *ikiñ* [iki:ŋ] “ikinin”, *iki+e* > *ikä* [ikæ:] “ikiye”, *iki+ni* > *ikini* [iki:ni] “ikiyi”, *altı+ñ* > *altıñ* [altı:ŋ] “altının”, *altı+a* > *alta* [alta:] “altıya”, *altı+ny* > *altyny* [altı:ni] “altıyı”,

yedi+ň>yediň [yedi:ŋ] “yedinin”, *yedi+e>yedä* [yedæ:] “yediye”, *yedi+ni>yedini* [yedi:ni] “yediyi” vb.

Myradyň häzir göwnüni *ikä* bölýän ony ikerjiňledýän şol meseledi (SE: 38)
[mıra:dŋ hæ:ðir göwnünü ikæ: bölýæ:n onı ikerjiňledyæ:n şol meðeledi]
“Murat’ın şu an fikrini ikiye bölen, onu kararsız eden o meseleydi.”

Ýedi *yediň* kyrk dokuz
[yedi yedi:ŋ qırq doqquð]
“Yedi çarpı yedi kırk dokuz”

2. İyelik Eklerinin Katılımıyla Oluşan İkincil Ünlü Uzunlukları

2.1 Teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin katılımıyla oluşan uzunluklar

Türkmencede sık rastlanan ikincil ünlü uzunluklardan biri de iyelik eklerinin katılımıyla oluşmaktadır. Türkmencede teklik 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin, *-m/-ym/-im/-um/-üm* ve *-ň/-yň/-iň/-uň/-üň* biçiminde beşer alomorfu bulunmaktadır. Bu ekler ünlüyle biten isimlere geldiğinde ünlü birleşmesi sonucu ikincil uzunluğa yol açar. Ancak yazıda uzunluk ayrı bir işaretle gösterilmez: *ata+m>atam*³ [ata:m] “dedem”, *oba+ň>obaň* [o:wa:ŋ] “köyün”, *köçe+m>köçäm* [köçæ:m] “sokağım”, *gapy+ň>gapyň* [gäpï:ŋ] “kapın” vb.

Türkmencede çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin ise *-myz/-miz/-ymyz/-imiz/-umuz/-ümüz* ve *ňyz/-ňiz/-yňyz/-iňiz/-uňyz/-üňiz* biçiminde altışar alomorfu bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz ikincil ünlü uzunlukları bu eklerin getirildiği durumlar için de geçerlidir: *pökgi+miz> pökgimiz* [pökkü:müz] “topumuz”, *kaka+myz >kakamyz* [qa:qa:mıð] “babamız”, *alma+ňyz > almaňyz* [alma:ŋið] “elmanız”, *geçi+ňiz > geçiňiz* [geçi:ŋiz] “keçiniz” vb. Ancak burada üzerinde durmak istediğimiz önemli bir nokta vardır. Türkmencede iyelik ekleriyle oluşan ikincil ünlü uzunluklarının anlatıldığı kaynakların

³ Aile fertlerinin isimlerinde yalnızca *ata* (*ata+m>ata:m*) sözcüğünün ünlüsü yukarıdaki durumlarda uzamaktadır. *Eje* [eje] “anne”, *kaka* [qa:qa] “baba”, *ene* [ene] “babaanne”, *baba* [ba:ba] “dede – annenin babası”, *mama* [ma:ma] “anneanne” *dayy* [da:yı] “dayı”, *dayza* [dayða] “teyze”, *aga* [a:ga] “ağabey”, *yeňňe* [yeŋŋe]- *gelneje* [gelneje] “yenge” sözcüklerdeki son ünlüler ise değişmezler (ayrıca bk. Azmun 1990: 75-94)

hemen hemen hepsinde, ünlüyle biten isimlere söz konusu iyelik eklerinin sadece ünlü ile başlayan biçimlerinin eklenerek iki ünlünün yan yana gelmesi sonucunda uzunluğun ortaya çıktığının düşündürülmesidir: *alma+yım>almam*[alma:m] “elmam”, *köçe+imiz> köçämiz* [köçæ:mið] “sokağımız”, *aga+yňyz> agaňyz* [a:ga:ňiz] “ağabeyiniz” vb. Konuyla ilgili bu tür örnekler Baskakov (1970: 40), Täçmyradow (2002: 77), Hydyrow (1960: 22), Kara (2000: 14), Buran (2014: 164) gibi kaynaklarda rastlanmaktadır. Fakat Türkmencede ünlüyle biten isimlere teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin gelmesi ve ikincil ünlü uzunluklarının ortaya çıkması için bu eklerin mutlaka ünlüyle başlayan alomorflarının eklendiğini varsaymaya gerek yoktur. Ünlü ile biten sözcüklere eklenmek üzere ekin ünsüzle başlayan alomorfları da vardır. Oluşan bu tür bir ünlü uzunluğu, iki ünlünün yan yana gelmesi sonucunda değil, iyelik ekinin eklenmesi sonucunda meydana gelmektedir. Buna benzer bir durum ilgi ve belirtme hali eklerinde de görülmektedir. Clark da (1998: 56) çalışmasında bu durumla ilgili şunları belirtir: “Addition of the first and second person possessive suffixes (+ЫМ(ЫЗ)/ИМ(ИЗ) /+im(ið)/im(ið), +ЫҢ(ЫЗ)/ИҢ(ИЗ) /+iŋ(ið)/iŋ(ið)) in singular or plural to a word ending in a vowel lengthens that vowel: *gapy* [ğapī]+m> *gapym* [ğapī:m] “kapım”, *gapy* [ğapī]+ň> *gapyň* [ğapī:ŋ] “kapın”” vb. Yani 1. ve 2. teklik ve çokluk iyelik ekleri kelimeye eklendiklerinde kelimenin sonundaki ünlü ses uzatılır. Clark’ın da belirttiği gibi telaffuzdaki uzunluğun oluşması için ünlü ile biten isimlere söz konusu iyelik eklerinin ünsüz alomorflarının eklenmesi de yeterlidir.

- Eý mähriban *atam!* (I:368)

[ey mæ:hriwa:n ata:m]

“Ey şefkatli babam!”

Olam biziň *kakamyz* bilen atdaş ekeni!.. (SE: 53)

[olom biðiŋ qa:qa:mīð wilen a:tdaş ekeni]

“O da bizim babamız ile adaşmış.”

2.2 İşaret zamirlerine teklik ve çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan uzunluklar

Türkmencede *bu* [bu], *şu* [şu], *şol* [şol], *ol* [ol] gibi işaret zamirlerine iyelik ekleri geldiğinde araya giren *n* sesinden sonra iyelik ekinin ünlüsü uzun telaffuz edilir. *Bu* ve *şu* işaret zamirlerinden sonra *n* ünsüzü hemen araya girerken, *şol* ve *ol* işaret zamirlerinde

önce sözcüğün sonundaki *l* ünsüzü düşer daha sonra *n* sesi gelerek iyelik eklerini alır. *Bu=mu < mu+n+yň* [munī:ŋ] “bunun”, *şu < şu+n+yň* [şuni:ŋ] “şunun”, *şu < şu+n+ym* [şuni:m] “şunum”, *şol=şo < şo+n+ymyz* [şonī:mīδ] “şunumuz”, *ol=o < o+n+yňyz* [onī:ŋīδ] “onunuz” vb.

- Ene jan, *munyň* erteki däl ahyry!.. (SE: 61)

[ene ja:n, munī:ŋ erteki dæ:l a:xīrī]

“Neneciğim bu masal değil ki”

- Senin ynha *şunyň* epenegi ýok, epenegi! (SE:50)

[θenin ĩnxa: şuni:ŋ epenegi yo:q, epenegi!]

“-Senin işte şunun epenegi⁴ yok”

2.3 Sayı isimlerine iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede sayı isimlerinin üzerine iyelik ekleri getirilmesi sonucunda da ikincil ünlü uzunlukları meydana gelir: *biri+si < birisi* [bi:riθi] “birisi *iki+miz < ikimiz* [iki:miδ] “ikimiz”, *alty+ňyz < altı:ŋīδ* “altınız”, *yedi+ňiz < yediňiz* [yedi:ŋīδ] “yediniz” vb.”, örneklerinde sayı sözünlerine iyelik eki getirilmesi sonucunda kök sözcüğün ünlüsü uzun olmadığı halde eklenme sonucunda kökte ikincil ünlü uzunluğu oluşur. Burada oluşan ünlü uzunluğu kök sözcüğün son ünlüsünde gerçekleşirken; *üç* [üç], *dört* [dört], *baş* [bæ:ş], *on* [o:n], *otuz* [otuδ], *kyrk* [qırq] gibi ünsüzle biten sayı sözlerinde çokluk birinci ve ikinci kişi iyelik eklerinin ünlüsünün uzadığı görülmektedir: *üç+imiz < üçimiz* [üçü:müδ] “üçümüz”, *baş+iňiz < başiňiz* [bæ:şi:ŋīδ] “beşiniz”, *on+ymyz < onymyz* [o:nī:mīδ] “onumuz” vb. Ayrıca Türkmencede bir [bir] sözcüğünün ünlüsü *i* yazılır ama *ı* olarak telaffuz edilir ve ünlüsü kısadır, ancak *bir-birimiz* [bi:r-bi:ri:miδ] “birbirimiz”, *bir-biriňiz* [bi:r-bi:ri:ŋīδ] “birbiriniz”, *bir-birine* [bi:r-bi:rine] “birbirine”, *on bir* [on wi:r] “on bir” (burada *on* sözcüğü kısadır), *yigrimi bir* [yigrim mi:r] “yirmi bir”, *agzybir* [ağdīwi:r] “samimi”, *atabir-enebir* [atawi:r-ewewi:r] “bir anne ve babadan” gibi bitişik kullanımlarda ünlü uzaması gerçekleşir ve *i* olarak telaffuz edilir. Oluşan bu uzunluklar Türkmencenin standart yazımında gösterilmez.

⁴ Epenek- okun ucuna sağlamlık için konulan demir parça, demir dayanak.

Şol wagtda *ikimiz bir-birimize* neneňsi mynasypdyk. (I: 161)

[şol wagtda iki:mið bi:r –bi:ri:miðe neneňθi mīna:θipdiq]

“O vakit ikimiz birbirimize nasıl da münasiptik.”

Ynha, ýaňy-ýakynda-da *üçimiz* oturyp, şonuň gürrüňini etdik. (I: 15)

[īnha: yaňi-ya:kīnna-da üçü:müð oturip şonuň gürrüňini etdik]

“İşte, daha yakında üçümüz oturup onun lafinı ettik.”

2.4 –*ma/-me* isim-fiil ekine 1. ve 2. teklik-çokluk iyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan uzunluklar

İyelik eklerinin getirilmesiyle oluşan bir diğer ikincil uzunluk da –*ma/-me* isim fiil eki üzerine 1. ve 2. teklik ve çokluk iyelik eklerinin getirilmesi sonucunda oluşur. Türkmencedeki bu uzunluk olayını Baskakov *gel-me+im* < *gelmäm* [gelmä:m] “gelmem”, *al-ma+ymyz* < *almamyz* [alma:mið] “almamız” şeklinde göstermektedir (1970: 40). Bunun gibi Täçmyradow da *al-ma+ym* < *almam* [alma:m] “almam” *git-me+im* < *gitmäm* [gitmä:m] “gitmem” gibi örnekler vermektedir (2002: 77). Clark ise bu konuyla ilgili örnekleri şu şekilde verir: *ýaz-ma+m* < *ýazmam* [yaðma:m] “yazmam”, *ýaz-ma+ň* < *ýazmaň* [yaðma:ŋ] “yazman” vb (1998: 56). Daha önce de belirtildiği üzere ikincil ünlü uzunluklarının oluşması için ünlü ile biten kelimeye ünlü ile başlayan ekin gelmesine gerek yoktur. Elbette Türkmencede oluşan ikincil uzunlukların geneli ünlü birleşmesi sonucundadır. Ayrıca bunun yanı sıra ünlü düşmesi, ünlü erimesi, ünlü ve ünsüzün yan yana gelmesi, hece kaynaşması ve buna benzer birçok ses olayı nedeniyle de ortaya çıkabilir. Burada dikkati çeken Baskakov ve Täçmyradow’un verdikleri örneklerde uzunluğun oluşmasının nedeni olarak *ma/-me* isim-fiili üzerine 1. ve 2. teklik ve çokluk iyelik eklerinin ünlü ile başlayan alomorflarının alınmış olmasını göstermektedir. Fakat bu çalışmada savunulan düşünce, bu uzunlukların oluşmasında bahsedilen iyelik eklerinin ünlü ile başlayan alomorflarına gerek kalmadan ekin ünsüz alomorflarının –*m*, –*ň*, –*myz/-miz*, –*ňyz/-ňiz* eklenmesi ile ikincil ünlü uzunluklarının ortaya çıkmış olmasıdır: *al-ma+m* < *almam* [alma:m] “almam”, *ber-me+ň* < *bermäň* [bermä:ŋ] “vermen”, *bar-ma+myz* < *barmamyz* [barma:mið] “varmamız”, *git-me+ňiz* < *gitmäňiz* [gitmä:ŋið] “gitmeniz” vb. Bu ikincil uzunluklar Türkmencede standart yazımda gösterilmez ancak telaffuz sırasında duyulur.

Seniň hemme zady taýyn edip *bermäň* onuň işini aňsatlaşdyrypdyr.

[θeniŋ hemme da:dī ta:yin edip bermæ:ŋ onuŋ i:şini aŋθatlaşdırīpdīr]

“Senin her şeyi hazırlaman, onun işini kolaylaştırmıştır.”

Siziň ol ýerik *gitmäňiz*, köp wagty alar.

[θiðin ol yeri:k gitmæ:ŋið, köp waġtī alar]

“Sizin o yere gitmeniz çok zaman alır.”

3. *-yk/-ik* eklerinin katılımıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede yer-yön bildiren zarfların üzerine eklendikten sonra ikincil uzunluğu ortaya çıkaran bu eki Baskakov *-yk/-ik* yön gösterme eki olarak ele alır (1970: 41). Täçmyradow da *-yk/-ik* eklerinin yönelme hali ekinin eski biçimi olup yön-taraf gösteren sözcüklere geldiklerinde ikincil uzunluk oluşturduğundan bahseder (2002: 77). Azmun (1990: 93), Kara (2000: 15) ve Buran (2014: 164) ise bu eki *-k* biçiminde gösterirler ve ünlüyle biten yer-yön sözlerine eklendiğinde ikincil uzunlukların ortaya çıktığından söz ederler. Aynı şekilde Doğan, Türkmencede yönelme halinin *-k* ünsüzü ile de yapıldığını ve eklendiğinde sözcüğün son ünlüsünün uzadığını belirtir: *ileri: ileri:k (ileriye)/ ileri+ök, yokarı: yokarı:k (yukarıya)/ yokarı+ok* vb (2012: 235). Bu konuyu Başdaş, *Türkmen Türkçesinde +(I)k (Intensivum) Eki ve Kullanılışı* adlı yazısında geniş bir şekilde ele alır ve tarihi metinlerde kullanılan *+GA* yönelme hali ekinin, güneybatı (Oğuz Grubu) dillerinde *G* ünsüzünün erimesi sonucu *+A* şeklini aldığını belirtir. Başdaş’a göre, “bir Oğuz grubu Türk dili olan Türkmen Türkçesinde de yönelme hali eki *+A* biçimindedir. Diğer tarihi ve çağdaş Türk dillerinde yönelme hali ekinin *+k* şekli mevcut değildir. O halde yer-yön zarfları üzerinde kullanılan *+k* ekinin yönelme hali eki olduğu düşünülemez.” (1999: 493). Diğer yandan *+k* ekinden önceki uzunluk ikincil ünlü uzunluğu olduğundan ekin asıl şeklinin *+Ik* olduğu söylenebilir: *ilerik < ileri+ik* [ileri:k] “ileriye”, *içerik < içeri+ik* [içeri:k] “içeriye”, *dışaryk < daşary+yk* [daşarı:q] “dışarıya”, *beyläk < beyle+ik* [beylæ:k] “oraya”, *niräk < nire+ik* [ni:ræ:k] “nereye” vb.

Gün *ilerik* agan waġtlary, bir adam çapyp gelip, bir ýaramaz habar getirdi (I: 219)

[gün ileri:k a:ġan waġtlari, bir a:dam çapīp gelip, bir yaramað xawar getirdi]

“Güneş güneye kaydığında bir adam koşarak geldi ve kötü haber getirdi.”

- Tokar, sen uzyn günläp *niräk* gitdiň? (SE: 138)

[toqor, ðen uði:n günlæ:p ni:ræ:q gittin]

“-Tokar, sen uzun gün nereye gittin?”

4. Geniş zaman –ar/-er ekinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

ar/-er ekleri Türkmencede, Türkiye Türkçesinden farklı olarak genellikle gelecek zamana atıfta bulunacak biçimde kullanılır. Ünlüyle sonlanan fiillere –*ar/-er* ekleri eklendiğinde iki ünlü birleşir ve telaffuzda ünlü uzunluğu meydana gelir. Ancak oluşan bu ikincil uzunluk yazıda gösterilmez: *işlär*< *işle-er* [i:şlæ:r] “çalışır”, *oynar*< *oýna-ar* [oyna:r] “oynar”, *gözlär*< *gözle-er* [gödlæ:r] “arar”, *ýaşar*< *ýaşa-ar* [ya:şa:r] “yaşar” vb.

“Dat, hakykat!” diýip, hakykaty *gözlär*, haýry ýokdur, hakykat tapylmaz (I: 132)

[da:t, xaqi:qat! diyip, xaqi:qati gödlæ:r, xayri yo:qdur, xaqi:qat tapılmað]

“İmdat, gerçek!” diyerek gerçeği arar, faydasızdır, gerçek bulunmaz.”

Ol şol dagyn baýlygyndan peýdalanyp bilmän, haýsy ýol bilen şol dagda adam *ýaşar* ýaly edip bolarka diýip oýlapdyr. (SE: 323)

[ol şol da:ğın bayliğinnan peyda:lanip bilmæ:n, xayθi yo:l wilen şol da:gda a:dam ya:şa:r ya:li edip bolarqa: diyip o:ylapdir]

“O şu dağın zenginliğinden faydalanamadığından, hangi yol ile şu dağda insan yaşatmak mümkün olur diye düşünmüş”

Türkmence konuşma dilinde bazı fiillerin belirsiz gelecek zaman eki –*ar/-er* ile birleşmesi sonucunda ikincil uzunluk meydana gelir. Sadece konuşma dilinde bu şekilde kullanılan fiillere belirsiz gelecek zaman eki gelince fiil sonundaki bir veya iki ünsüz düşer ve söz konusu ekin ünlüsü uzar: *ar* [a:r]<*al-ar* “alır”, *ber* [be:r]<*ber-er* “verir”, *bor* [bo:r]<*bol-ar* “olur”, *çıkār* [çiqɑ:r]<*çykar-ar* “çıkārır”, *ger* [ge:r]<*gel-er* “gelir”, *getir* [geti:r]<*getir-er* “getirir”, *gutar* [guta:r]<*gutar-ar* “biter” vb. (*al-*, *ber-*, *bol-*, *gel-*, *gutar-* için bk. Clark 1998: 58, 263; *alar~ar*, *berer~ber*, *bolor~bor*, *geler~ger*, *gutarar~gutar* örnekleri için bk. Bacanlı 2016: 153)

5. *-yr/-ir/-ur/-ür* ekinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencedeki *-yr/-ir/-ur/-ür* eki genel olarak birçok kaynakta geniş zaman ekleriyle karıştırılmaktadır. Fakat bu ek Türkmencede şimdiki zamanı gösteren analitik yapıların bünyesinde yer alarak şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu ekin gelmesiyle ikincil ünlü uzunluğunun gerçekleştiği fiiller ise çok sınırlıdır. Bu fiiller *dur*, *otyr*, *yatyr*⁵, *yör*'dür. Türkmencede bu fiiller kesin şimdiki zamanı anlatırken genellikle *-Ip* zarf fiili ekiyle oluşturulan birleşik fiil yapılarında kullanılır: *aydyp dur* “şu an söylüyor”, *yazyp otyr* “şu an yazıyor”, *uklap yatyr* “şu an uyuyor”, *gezip yör* “şuan geziyor.” Buran (2014: 175) Türkmencede zaman eklerini anlatırken 3. tip şimdiki zamanın “*-p yör*, *-p dur*, *-p otyr*, *-p yatyr*” yardımcı fiilleriyle ifade edildiğini belirtir. Bu dört fiille *-yr/-ir/-ur/-ür* eklerinin birleşmesi sonucunda fiilin sonundaki tek veya iki ses düşer ve fiilin ünlüsü uzar. Bununla ilgili Kara (2001: 48) Türkmencede süreklilik ifadesini taşıyan bir şimdiki zaman türünün olduğunu ve bu zamanın “*dur-*, *otur-*, *yat-*, *yör-*” yardımcı fiillerinin hece yutumuna uğramış şekilleriyle ifade edildiğini belirtir. Ayrıca bu yardımcı fiillerden önce gelen asıl fiillerin de zarf-fiil eki aldığına değinir. Oluşan ikincil uzunluk yazıda gösterilmez ancak telaffuzda duyulur: *dur* [du:r] < *dur-ur* “duruyor”, *otyr* [otī:r] < *otur-ur* “oturuyor”, *yatyr* [yatī:r] < *yat-yr* “yatıyor”, *yör* [yö:r] < *yör-ür* “yürüyor”⁶.

Aglamaga taýýar bolup *otyr*. (ŞB: 18)

[a:ğlama:ğa tayya:r bolup otī:r]

“Ağlamaya hazır duruyor.”

Olam bolsa ýeke gözünü ýalpyldadyp *yatyr* (I: 114)

[olom bolθo yeke gödünü yalpilladip yatī:r]

“O ise tek gözünü parlatarak yatıyor.”

6. *-an/-en* sıfat-fiil ekinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede *-an/-en* geçmiş zaman sıfat-fiil eki ünlüyle biten fiillere eklendikleri zaman iki ünlünün birleşmesi sonucunda ikincil uzunluk ortaya çıkar. Bu uzunluk telaffuzda duyulur ama yazıda gösterilmez. Ancak bu ekler yazıda *-an* [a:n] ve *-en~ -än* [æ:n]

⁵ *Ýatar* ~ *yatyr* arasındaki fark için bk. Bacanlı 2016: 153.

⁶ *dur*, *otyr*, *yatyr*, *yör* için bk. Clark 1998: 58, 227-228, 588-589.

şeklinde yazılır: *okan* < *oka-an* [o:qa:n] “okuyan”, *başlan* < *başla-an* [başla:n] “başlayan”, *işlän* < *işle-en* [i:şlæ:n] “çalışan”, *islän* < *isle-en* [iθlæ:n] “isleyen”, *dilän* < *dile-en* [dilæ:n] “dileyen” vb.

Şol wagt ýagyş şitirdemäge *başlan* ekeni. (SE: 318)

[şol wagt yağış şitirdemæ:ge başla:n ekeni]

“O vakit yağmur serpiştirmeye başlamış.”

“Serdar, men hiç zatdan gorkamok”, meniň bilen *islän zadyňyzy* edip bilersiňiz (GG: 68)

[θerda:r, men hi:ç da:ttan ğorqomo:q, meň wilen iθlæ:n da:dijidi edip bilersiňiz]

“Komutan, ben hiçbir şeyden korkmuyorum, benimle istediğinizi yapabilirsiniz.”

7. *-yp/-ip* zarf-fiilinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

-yp/-ip [-ip/-ip] Türkmencede en çok kullanılan zarf-fiil eklerindedir. Bu ek hem ünsüzle hem de ünlüyle biten fiillere gelebilmektedir. Fiil tabanının sonunda bulunan ünlü ile birleşerek uzunluk oluştururlar. Oluşturduğu ikincil uzunluk diğer eklerde olduğu gibi yazıda gösterilmez, ancak telaffuzda duyulur: *okap* < *oka-yp* [oqa:p] “okuyup”, *dokap* < *doka-yp* [doqa:p] “dokuyup”, *bezäp* < *beze-ip* [beðæ:p] “süsleyip”, *sözläp* < *sözle-ip* [θödlæ:p] “sözleyip”, *gözläp* < *gözle-ip* [gödlæ:p] “arayıp” vb.

“Näme edeňde kitaby *okap* bolar?” diýip, oturan-turan ýerinde sorayar eken. (K: 103)

[næ:me edeňde kita:wı oqa:p bolor? diyip, oturon-turon yerinne θo:roya:r eken]

“Ne yapsak da kitabı okusak?- diyerek, her oturup kalktığında sorarmış.”

Yssydan gorkusyna salkynrak saýa *gözläp*, gür çöpleriň arasyna siňen guşlar örüşipdirler. (I: 265)

[iθθidan ğorquθuna θalkınraq θa:ya gödlæ:p, gür çöplörün a:raθına θiñen ğuşlor ö:rüşüpdürlör]

“Sıcak korktuğu için daha serin gölge arayarak gür otların içerisine sinen kuşlar dizilmişler.”

Bununla birlikte Türkmencede, konuşma sırasında duyguyu ve hareketleri daha belirgin göstermek için ünsüzle biten fiillere bile *-yp/-ip* zarf-fiili eklendiği zaman ünlüler uzatılarak söylenebilir: *görüþ galđı* [görüp ğallı ~göri:p ğallı] “baka kaldı”, *yazyp berđi* [yağip berđi ~yazi:p berđi] “yaza verdi”, *durup geldi* [durup gelli ~duri:p gelli] “dura geldi” vb. Buradaki temel işleyiş, ünlüsü uzun telaffuz edilen zarf-fiilin kendinden emin olma, pişman olma, şaşırma gibi anlamların ifadesinde kullanılmasıdır.

8. İstek bildiren *-ası/-esi*, *-aýady/-eýedi* eklerinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede istek bildiren eklerden *-ası/-esi* [-aθi/-eθi] ve *-aýady/-eýedi* [-ayadi/-eyedi], ünlüyle biten fiillere eklendiği zaman söz tabanındaki ünlü ile ek başındaki ünlüler birleşerek ikincil ünlü uzunluğunu ortaya çıkarır. Bu uzunluk yazıda gösterilmez ancak telaffuzda duyulur: *barla-asy* > *barlasy* [barla:θi] “denetleyesi”, *oýna-asy* > *oýnasy* [oyna:θi] “oynayası”, *oka-aýady* [oqa:yadi] “okuyası”, *isle-eýädi* > [iθleyæ:di] “isteyesi” vb.

Men öýe girmän, daşarlarda oğlanlaryň oýnaýşyna seredip oturýadym, hiç *oýnasym* gelmeyädi (I: 358)

[men öyö girmæ:n, daşarlarda oğlonloriň oynoyşına θeredip oturya:dim, hiç oyna:θim gelmeyæ:di]

“Ben eve girmeden, dışarıda oğlanların oynamalarına bakarak otururdum, hiç oynamak istemezdim.”

Her söz aýtjak bolanyňyzda, şu sözi eşitmek *isleyädim*, indi islegime ýetdim (I: 60)

[her θöđ aytjak boloniňiđda, şu θöđü eşitmek iθleyæ:dim, inni iθlegime yettim]

“Her konuştuğunuzda, bu sözü duymak istiyordum, şimdi istediğime ulaştım.”

9. Teklik 1. kişi *-aýyn/-eýin*, çokluk 1. kişi *-aly/-eli*, *-alyň/-eliň*, çokluk 2. kişi *-yň/-iň*, emir eklerinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede teklik 1. kişi *-aýyn/-eýin* [-ayin/-eyin], çokluk 1. kişi *-aly/-eli* / *-alyň/-eliň* [-ali/-eli/-aliň/-eliň] ve çokluk 2. kişi *-yň/-iň* [-iň/-iň] emir ekleri ünlüyle biten fiillere eklendiği zaman ünlü uzaması meydana gelir: *soraýyn* < *sora-aýyn* [θo:ra:yin] “sorayım”,

işläýin < *işle-eýin* [i:şlæ:yin] “çalışayım”, *ayıtmaň* < *ayıtma-yň* [aytma:ŋ] “söylemeyin”, *diňläň* < *diňle-iň* [diŋlæ:ŋ] “dinleyin” *okalyň* < *oka-alyň* [oqa:liŋ] “okuyalım”, *gepläliň* < *geple-eliň* [geplæ:liŋ] “konuşalım” vb.

Görüldüğü üzere söz konusu eklerin ilk ünlüleri olan *-a/-e/-y/-i-* fiilin sonundaki ünlüyle birleşerek *-a-[a:]*, *-ä-[æ:]*, *-y-[i:]*, *-i-[i:]* ünlülerine dönüşür. Bu ikincil uzunluk Türkmencenin standart yazımında gösterilmez; fakat uzun oldukları telaffuzda anlaşılır.

- Uzuk, meniň senden bir zat sorasym gelyä, *sorayynmy?* (I:13)

[u:zuq, meŋ sennen bir ða:t θo:raθim gelyæ:, θo:ra:yinmi?]

“Uzuk, ben senden bir şey sormak istiyorum, sorayım mı?”

Japbaklar bilen tanyşmak üçin olaryň başlaryndan geçen birnäçe wakalaryny *okalyň*. (SE: 165)

[Japbaklar wilen tanışmaq üçün oloriŋ başlarinnan geçen birnä:çe wa:qalarini oqa:liŋ]

“Capbaklar ile tanışmak için onların başlarından geçen birkaç olayı okuyalım.”

- Siz şol aýalyň nähili pirdigini tanamak isleseňiz, şu gije öýüň daşyndan baryň-da *diňläň!* (SE: 306)

[θið şol aya:liŋ næ:hili pi:rdigini tanamaq iθleθeŋið, şu gi:je öyüŋ daşinnan barıŋ-da diŋlæ:ŋ]

“Siz o kadının nasıl kudretli olduğunu tanımak istiyorsanız, bu gece dışarıya çıkın da dinleyin!”

10. – *mak/-mek* ekinden sonra yönelme hali *-a/-e* ekinin getirilmesiyle oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Bu tür ikincil ünlü uzunluklarının ortaya çıkışı ile ilgili olarak Täçmyradow, fiilden isim yapım eki *-ma/-me* üzerine yönelme hali eki *-ga/-ge*’nin eklenmesi sonucunda *-ma/-me* ekinin ünlüsünün uzadığını iddia etmektedir. Örneğin *gez-me+ge > gezmäge* [gedmæ:ge] “gezmeğe”, *al-ma+ga > almaga* [alma:ğa] “almaya” vb (2002: 77). Aynı şekilde Baskakov da yönelme eki *-ga/-ge*’nin isim yapım eki *-ma/-me*’nin üzerine eklenmesiyle *a/-e* ünlülerinde uzunluğun oluştuğunu belirtmektedir (1970: 40). Kara (2000: 14) ve Buran’ın

(2014: 164) çalışmalarında ise *-mAk* mastar ekinin sonra yönelme hali eki *-a/-e* gelince, mastar ekinin ünlüsü uzamakta olduğu ifade edilmiştir: *oka-mak+a >okamaga* [oqo:ma:ğa] “okumaya”, *sözle-mek+e >sözlemäge* [θöðlemæ:ge] “söylemeye” vb. Benzer bir görüşü Kirişçioğlu *-maaga/-meege < -mak+a/ -mek+e* ek yığılması sonucu ünlüsü uzayan ekler biçiminde dile getirmektedir (1999: 671).

-ga/-ge ekleri Eski Türkçede olduğu gibi Türkmencenin erken dönemlerinde de yönelme hali ekinin alomorflarındandır (bk. Weýisow 2008: 187-189). Günümüz Türkmencesinde ise yönelme hali eklerinin yazıda gösterilen alomorfları *-a/-e* ve telaffuzda ortaya çıkan ancak yazıda gösterilmeyen diğer alomorfları *-o/-ö* olmak üzere toplam dört biçimi bulunmaktadır. Bu çalışmada, diğer görüşlerin aksine fiil tabanına gelen isim yapım ekinin *-ma/-me* değil, mastar eki *-mak/-mek* olduğu ve bu ekin *-a/-e* yönelme hal ekini almasıyla ünlüsünün uzadığı savunulmaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmencede de mastar ekinin üzerine ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde ek sonundaki *k* ötümlüleşir ve *g* dönüşür. Bu çalışmada, mastar ekinin ünlülerinin uzayarak *a* [a:] /*ä* [æ:] biçiminde değiştiği savunulmaktadır. Eklenme sonucunda ortaya çıkan bu ikincil uzunluk yazıda gösterilmez ancak konuşmada duyulur: *aytmak+a > aýtmaga* [aytma:ğa] “söylemeye”, *yazmak+a > ýazmaga* [yaðma:ğa] “yazmaya”, *diymek+e > diýmäge* [diymæ:ge] “demeye”, *etmek+e > etmäge* [etmæ:ge] “yapmaya” vb.

-Maña dädeme iki agyz söz *aýtmaga* rugsat ediň — diýdi (I: 176)

[maña dæ:deme iki ağıð θöð aytma:ğa ruğθat ediñ-diydi]

“-Bana babama iki laf söylemeye izin verin –dedi”

Beýle agyr durmuş ony oturyp-oturyp pikir *etmäge* mejbur etdi (I: 298)

[beyle ağı:r durmuş onu oturup-oturup pikir etmæ:ge mejbú:r etti]

“Böyle zor hayat onu oturup oturup düşünmeye mecbur etti”

11. *-aweri/-eweri* ekleşik fiilin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede *-aweri/-eweri* eki (veya ekleşik fiili), ünlü ile biten fiillere getirildiğinde ikincil ünlü uzunluğu oluşturmaktadır. İki ünlünün birleşmesi sonucunda oluşan bu uzunluk yazıda gösterilmez; ancak telaffuzda duyulur: *arma-aweri > armaweri*

[a:rma:weri] “yorulmayasın”, *oka-aweri* > *okaweri* [oqa:weri] “okuyuver”, *bolma-aweri* > *bolmaweri* [bolma:weri] “olmayasın”, *işle+eweri* > *işläweri* [i:şlæ:weri] “işleyiver”, *ele-eweri* > *eläweri* [elæ:weri] “eleyiver” vb (ayrıca bk. Azmun 1990: 75-94: *gör-* > *al-a-gör* > *al-a-ğör* > *al-a-wer* > *ala:weri* “alıver lütfen; olumsuz *alma:wer*)

Goýaweri, masgara *bolmaweri*, balam! (SE: 69)

[goyaweri, maθğara bolma:weri, ba:lam!]

“Bırak, yavrum rezil olmayasın!”

- *Armaweri* — diýip, halyny-ahwalyny soradylar. (SE: 185)

[-ar:ma:weri – diyip, xa:lini-axwa:lini θo:rodular]

“-Kolay gelsin- diyerek, halini ahvalini sordular.”

12. *Hem (-am/-em)* edatının katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmencede sık kullanılan bağlama edatlarından biri olan *hem*, sözcüğe birleşirken /h-/ fonemi düşer ve ek *-am/-em* biçiminde sözcüğe eklenir. Bu bağlama edatının bir sözcüğe eklenmesi sırasında *h* sesinin sıfırla nöbetleşmesi ve ikincil ünlü uzaması olmak üzere iki ses olayı gerçekleşmektedir. *h* sesinin sıfırla nöbetleşmesine başka bir bölümde değinilecektir. Bu bölümde ise 3. kişi iyelik eki *-y/-i/-sy/-si* almış isimlere gelen *hem* edatının eklenme sonucunda ortaya çıkardığı ikincil ünlü uzunluğu üzerinde durulacaktır. Türkmencedeki *hem* bağlama edatı Türkiye Türkçesinde *da/de* bağlama edatına karşılık gelmektedir. *Gyz+y+hem* < *gyzam* [g̈i:ða:m] “kızı da”, *torba+sy+hem* < *torbasam* [torwoθa:m] “çantası da”, *öý+i+ni+hem* < *öýinäm* [öyünæ:m] “evini hem”, *ýurt+y+ny+hem* < *ýurdunam* [yurduna:m] “ülkesini de”, *at+t+hem* < *atam* [ata:m] “atı da” vb.

Hem bağlama edatı ile ilgili Clark *Türkmen Reference Grammar*'de 3. şahıs iyelik eki *-I/-sI* veya belirli geçmiş zaman *-dI* eki alan sözcüklerle *hem* bağlama edatı birleştiğinde, eke ait dar ünlülerin ve *hem* bağlacındaki *h* sesinin kaybolduğundan söz eder: *bugdaýam* < *bugdaý+y hem* “buğday da”, *gowusam* < *gowy+sy hem* “iyisi de”, *bardam* < *bar+dy hem* “vardı da” (1998: 72). Clark'ın söylemiş olduğu *-dI* geçmiş zaman eki ile *hem* edatının birleşmesi sonucunda oluşan uzunluk Türkmencede *bar* [bar] “var” ve *yok* [yo:q] “yok”

sözcükleri ile sınırlı kalmaktadır: *Bar+dy+hem* < *bardam* [barda:m] “vardı da”,
yok+dy+hem < *yokdam* [yo:qda:m] “yoktu da”.

Gyzam bolsa öň men hiç kime nika razyçylygyny beremok. (I: 194)

[gï:ða:m bolθo öŋ men hi:ç kime nika: ra:ðï:çliğini beremo:q]

“Kızı da olsa ben hiç kimseye nikâh iznini vermiyorum.”

Netijede Suhan baýyň *çolugam* ýok, şol *gyzam* ýok, olaryň üstüne Çerkez işanyň
atam ýok, meň *atymam* oň üstüne ýok (I: 184)

[neti:jede θu:xa:n ba:yïŋ çoluğo:m yo:q, şol gï:ða:m yo:q, oloruŋ üssünö çerkeð
i:şa:nïŋ ata:m yo:q, meň atımam oŋ üssünö yo:q]

“Sonuç olarak Suhan Beyin çoban yardımcısı da yok, o kız da yok, üstüne Çerkez
işanın atı da yok, onun da üstüne benim atım da yok.”

13. –ow/-owa/-ýew/-ýewa/-owiç/-ýewiç/-owna/-ýewna eklerinin katılmasıyla oluşan ikincil ünlü uzunlukları

Türkmenceye Rusçadan geçen –ow/-owa/-ýew/-ýewa/-owiç/-ýewiç/-owna/-ýewna ekleri, şahıs isimlerine gelerek soy isimleri yapmak için kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu ekler cinsiyeti de göstermektedir. Burada üzerinde duracağımız asıl konu ise bu eklerin şahıs isimlerine eklenmesi sırasında oluşturduğu ikincil ünlü uzunluklarıdır. Söz konusu ekler herhangi biri isme geldiği zaman isimdeki son ünlü uzun telaffuz edilir. Bu durum yazıda gösterilmez: *Meret* [meret]+*owa* > *Meredowa* [mere:dowa] “şahıs ismi”, *Esen* [eθen]+*ow* > *Esenow* [eθe:now] “şahıs ismi”, *Geldi* [gelli]+*yew* > *Geldiyew* [gelli:yew] “şahıs ismi”, *Çary* [ça:ri]+*yewna* > *Çaryyewna* [ça:ri:yewna] “şahıs ismi”, *Maksat* [maqθat]+*owiç* > *Maksadowiç* [maqθa:dowiç] “şahıs ismi” vb.

Raýat Akmyradow Muhammetnazar *Maksadowiç* doglan wagty 2015 ýylynyň mart
aýynyň 14’i. (DHŞ: 1)

[ra:yat aqmïra:dow muxammetnaðar maqθa:dowiç doğlon wağti 2015 yiliniň mart
a:yiniň 14’i]

“Vatandaş Akmyradov Muhammetnazar Maksadowiç’in doğum tarihi 2015 yılının
Mart ayının 14’i.”

Muny ilkinji gezek derňän M.*Geldiyew* boldy (HZTD: 76)

[munı ilkinji gezek derňæ:n m. gelli:yew bolli]

“Bunu ilk kez araştıran M. Geldiyev oldu.”

Bunların dışında Buran, şimdiki zamanın olumsuzluğunu ifade etmek için *yok* sözünün ekleşirken /y/ sesinin sıfırla nöbetleştiğini ve ünlü uzaması meydana geldiğini belirtmektedir (2007: 11). Fakat Türkmencede *yok* [yo:q] sözcüğündeki /o/ ünlüsü zaten aslen uzun telaffuz edilmektedir. *Türkmen Diliniň Grammatikasy*'nda da gösterildiği gibi *yok* [yo:q] sözcüğünün ünlüsü uzundur. Ayrıca Türkmenenin bazı diyalektinde /o/ dudak ünlüsü yerine /a/ ünlüsü yer alır ve bu ünlü de uzun telaffuz edilir: *bilemok* [bilema:q] “bilmiyorum”, *göremok* [görema:q] “görmüyorum vb. Bundan dolayı buradaki ünlü uzunluğu söz başındaki *y* sesinin düşmesinden ziyade *o* [o:] sesinin kendinde var olan uzunluğudur: *gelemok* [gelema:q] <*gelenim yok* “gelmiyorum”, *edemizok* [edemiðo:q] < *edenimiz yok* “yapmıyoruz” vb. (2000: 272) .

Benzer bir şekilde bazı kaynaklarda *äber-*, *äkit-*, *äkel-* vb. iki fiilin birleşmesi ile ikincil ünlü uzunluğunun ortaya çıktığı iddia edilmektedir (bk. Buran 2007:14, 2014:165). Ancak bize göre burada ikincil ünlü uzunluğu oluşmamaktadır. Çünkü *äber* [æber]<alyp ber “alır”, *äkit-* [ækit] < alıp git “götürür”, *äkel* [ækel]< alıp gel “alır gel” vb. örnekler ä [æ] ünlüsü, istisnai olarak kısa telaffuz edilmektedir.

Yukarıda bahsedilen ikincil ünlü uzunlukları oluşturan morfofonolojik sebeplerin dışında, Türkmencede ünlüsü kendiliğinden/asli olarak uzun olan ekler fikir vermesi açısından aşağıda listelenecektir.

14. Ünlüsü asli olarak uzun olan ekler

İsimden isim yapım ekleri:

+rak/+ræk [+ra:q/-+æ:k]: *gyzylrak* [gïðilra:q] “daha kırmızı”, *gögræk* [gö:græ:k] “daha mavi”, *uzakrak* [uðaakra:q] “daha uzak”, *önræk* [önræ:k] “az önce” vb.

+lap/+läp [+la:p/+lä:p] *yýllap* [yilla:p] “yıllar boyu”, *aylap* [a:yla:p] “aylar boyu”, *yüzläp* [yüðlä:p] “yüzlerce” vb.

+waç [wa:ç]: *oýnawaç* [oynowa:ç] “oyuncak”, *ýelpewaç* [yelpewa:ç] “yelpaze” vb.

+lan/+län [+la:n/+læ:n]: *üçlän* [üçlæ:n] “üçer”, *bäşlän* [bæ:şlæ:n]” beşer”

+gın/+gin [+gï:n/+gi:n]: *daşgın* [daşgï:n] “dışında”, *içgin* [içgi:n] “içte, içten” vb.

+dız/+diz [+dï:ð/+di:ð]: *gündiz* [günnü:ð] “gündüz” vb.

Zarf-fiil ekleri:

-ynça/-inçä [-inča/-inçæ:]: *aydyança* [aydyanča:] “söyleyince”, *gelinçä* [gelinçæ:] “gelince” vb.

-ka/-kä [-qa:/-qæ:]: *otyrka* [oti:rqa:] “otururken”, *gülyäkä* [gülyæ:kæ:] “gülürken” vb.

-man/-män [-ma:n/-mæ:n]: *barman* [barma:n] “varmayıp”, *gezmän* [geðmæ:n] “gezmeyip” vb.

-agada/-ägede [-a:ğada/-æ:gede]: *alagada* [ala:ğada] “alır almaz”, *gelägede* [gelæ:gede] “gelir gelmez” vb.

Sıfat-fiil eki: -ýan/-ýän [-ya:n/-yæ:n]: *alyan* [alya:n] “alan”, *berýän* [berya:n] “veren” vb, *gelyän* [gelyæ:n] “gelen” vb.

Şimdiki zaman bildiren uzun ünlülü ekler: *ýa/-ýä* [-ya:/-yæ:], *-ýar/-ýär* [-ya:r/-yæ:r]: *bolýa* [bolya:] “oluyor”, *gelyä* [gelyæ:] “geliyor”, *alyar* [alya:r] “alıyor”, *göryär* [göryæ:r] “görüyor” vb.

İstek bildiren ek: -aý/-äý [-a:y/-æ:y]: *alay* [ala:y] “al”, *edäý* [edæ:y] “et” vb.

Olumsuz şimdiki zaman eki: -anok/-enok [-ano:q/-eno:q]: *aydanok* [aydano:q] “söyemeiyor” *berenok* [bereno:q] “vermiyor” vb.

Farsçadan Türkmenceye geçen uzun ünlülü ekler:

+baz [+ba:ð], +dan [+da:n], +dar [+da:r], +gär/+kär [+gæ:r/+kæ:r], +hana [+xa:na:], +hor [xo:r], nä+ [næ:+], bi+ [bi:+], +Istan [+iθta:n/+iθta:n], +zar [ða:r]: *yañadan* [yaɳada:n] “tekrar”, *maldar* [ma:lla:r] “mal sahibi”, *işgär* [i:şgæ:r] “işçi”, *ganhor* [ga:nxo:r] “katil”, *gülzar* [gülða:r] “çiçek bahçesi” vb.

Clark +*yk/ik* [+i:q/i:k], +*yn/in* [+i:n/i:n], +*daky/däki* [+da:qi/ dæ:ki], -*alyñ/elin* [-ali:ɳ/eli:ɳ], -*áyady/-äyedi* [-a:yadi/æ:yedi] eklerini de asli uzun ünlülü ekler içerisinde ele almıştır(1998: 57). Kirişçioğlu (1999a: 671) da isimden isim yapım ekleri olan +*A*-/+*I*-/+*U*- ve +*IA*'nın aslen uzun ünlülü olduğunu belirtmektedir.

V. BÖLÜM

Morfofonolojik Nedenlerle Gerçekleşen Ünsüz Benzeşmeleri

Benzeşme (assimilation), bir sözcükte seslerin, oluşum noktası, nitelik ve/veya nicelik bakımından birbirine benzemesidir. Benzeşme hem ünlülerde hem de ünsüzlerde görülür. Artlık-önlük ve dudak uyumları birer benzeşmedir (Eker 2006: 308). Asimilasyon, dillerdeki sözcükleri daha kolay söyleme veya başka türlü söylemek gerekirse dillerde en az çaba yasası gereği sesi kendinden önceki veya sonraki sese benzer veya eş duruma getirmektir. Ağızlarda ve konuşma dilinde sık karşılaştığımız asimilasyon/benzeşme ses olayı ünlülerde ve ünsüzlerde oluşur. Ünsüzlerde ilerleyici ve gerileyici benzeşme olmak üzere iki tür asimilasyon ortaya çıkmaktadır (Demir & Yılmaz 2011:101). Bu ses olayı diğer Türk dillerinde olduğu gibi Türkmencede de çok yaygındır. Türkmencede *assimilyasiya* veya *seslerin benzeşmesi* adı altında gösterilen bu ses olayı bazı kaynaklarda *progressiv* ve *regressiv benzeşme* diye iki kısımda ele alınırken, bazı kaynaklarda *ilerleyici*, *gerileyici* ve *karışık* olarak üç kısma bölünerek incelenmektedir (bk. Baskakov 1970: 55-60, Hanser 2003: 40-41, Hydyrow 1960: 51-60, Täçmyradow 2002: 79-86). Türkmencede ilk hecede bulunan ünlüler sonraki hecede bulunan ünlüleri etkilemektedir: *mekdep+ler+imiz+de* [mekdeplermiðde] “okullarımızda”, *öý+ler+iñiz* [öylörünjüð] “evleriniz”, *jülge+ler+e* [jülgölörö] “derelere”, *oglan+lar+dan* [oğlonlordon] “oğulanlardan” vb. Fakat Türkmencenin Türkiye Türkçesinden farklı olarak standart yazımında çoğu ekin ötümsüz alomorfları bulunmamaktadır. Aynı şekilde Farsçadan geçen *bi-*, *na-*, *-keş*, *-gir*, *-dan*, *-zar*, *-nama*, *-hana* gibi eklerin ise başka alomorfları bulunmamaktadır. Ayrıca bazı birleşik kelimelerde ünlü uyumunun bozulduğunu görmek mümkündür: *demir+gazyk* > *demirgazyk* [demirgädiq] “kuzey”, *güne+bakar* > *günebakar* [günöwaqar] “ay çiçeği”, *myhman+söýer* > *myhmansöýer* [mi:hma:nsöyör] “misafirperver” vb. Bununla birlikte ilk ve ikinci hece dışında yuvarlak ünlüler bulunmazken konuşma dilinde sözcük ve eklerde kullanılışı çok yaygındır. Bu konularla ilgili çalışmanın önceki bölümlerinde genişçe bilgi verilmiştir. Burada üstünde durulmak istenilen konu ise Türkmencenin konuşma dilinde çok yaygın görülen ve ekleşme sırasında ortaya çıkan ünsüz asimilasyonudur. Clark’ın da belirttiği gibi sözcüklerin birleşmesi ve ek alması

sonucunda Türkmencenin standart söyleyişinde görülen asimilasyon olayı Türkmencenin çoğu ağzında yaygındır (1998: 63). Aynı şekilde asimilasyon, Türk dillerinin ağızlarında veya konuşma dilinde de görülen yaygın ses olaylarından biridir. Türkiye Türkçesinde görülen ilerleyici benzeşme *onlar* > *onnar*, *yanlış* > *yannış* vb, gerileyici benzeşme, *o bir* > *öbür*, *serhoş* > *sarhoş* vb., Azr. *atlar* > *atar* “atlar”, *onlar* > *onnar* “onlar”, *başla* > *başda* “başta” vb. (Calilov 1988: 59); Sahaca *ikki arıta* > *ikkiarda* > *ıkkrada* “ikisi arasında”, *bu yıl* > *bıyıl* “bu yıl” vb. örneklerde de görülmektedir (Kirişçioğlu 2007: 10).

Türkmencenin konuşma dilinde sözcüklere bazı ekler getirildiğinde veya bazı sözcükler birbirinin ardından söylendiği zaman seslerin artikülasyonuna göre kendine yakın veya benzer olan ikinci bir sese dönüştüğü görülür. Bu olay Türkmencenin diğer Türk dillerinde olduğu gibi standart yazımında gösterilmez, ancak konuşma dilinde telaffuz edilir. Türkmencedeki bu ünsüz benzeşmeleri ilerleyici, gerileyici ve karışık olarak üçe ayırarak incelenmeye çalışılacaktır. Türkmencede ilerleyici benzeşme örnekleri diğerlerine göre oldukça fazladır. Ayrıca Türkmencede ünsüz benzeşmesi, bugüne kadar Türkmencede benzeşme konusuna yer veren kaynaklarda yeterince gösterilmemiştir. Sadece ekin ilk ünsüzü ve birkaç örnek verilmekle yetinilmiştir. Bu çalışmada, Türkmencede ünsüz benzeşmesinin daha iyi anlaşılması için sözcüğün sonundaki ünsüzün hangi eklerin getirilmesi sonucunda benzeşmeye uğradığı, aynı zamanda iki sözcüğün art arda kullanılması sonucunda oluşan benzeşmeler de gösterilmeye çalışılacaktır. Ayrıca konuşma sırasında kelime içinde gerçekleşen benzeşmelere de her ne kadar morfofonolojinin konusu olmasa da Türkmencenin fonetik sistemin anlaşılabilmesi için yeri geldikçe yer verilecektir.

1. İlerleyici Benzeşme

1.1 n+d >nn

d- ünsüzü ile başlayan hal *+da/+de*, *+dan/+den*; bildirme *+dyr/+dir*; isimden isim yapım *+dar*; *+deş*; zarf-fiili *+dykça/+dikçe*; belirli geçmiş zaman *+dy/+di* ekleri ve *däl* “değil” – sözcüğü –*n* ünsüzü ile biten sözcüklerden sonra geldiğinde ilerleyici benzeşme gerçekleşir ve *n+d* >*nn* olarak telaffuz edilir: *sen+de* [θenne] “sende”, *mu+n+dan* [munnon] “bundan”, *okan+dyr* [oqa:nnir] “okumuşdur”, *gan+dar* [ğa:nna:r] “katil”, *eğın+deş*

[eginneš] “aynı boyda”, *in+dikçe* [i:nnikçe] “indikçe”, *aldan-dy* [allanni] “kandırıldı”, *kän däl* [kæ:nnæl] “çok değil” vb. Türkmenceyle ilgili kaynakların genelinde hal ekleri *+da/+de*; *+dan/+den* dışında diğer örneklere yer verilmemiştir (bk. Buran 2014:169; Hanser 2003: 40; Hydyrow 1960: 53; Täçmyradow 2002: 85). Türkmencede bunların dışında sözcüğün kendi içerisinde art arda gelen *n+d* ünsüzleri *nn* şeklinde telaffuz edilmektedir: *gündiz* [günnü:δ] “gündüz”, *indi* [inni] “şimdi” vb. Yine art arda söylenen iki sözcükten ilkinin *n* ünsüzü ile bitmesi ve ardındaki sözcüğün *d* ünsüzü ile başlamasıyla telaffuzda aynı benzeşme görülmektedir: *on dokuz* [onnoquδ] “on dokuz”, “*nan duz*” [na:nnu:δ] “ekmek tuz” vb.

Sen iliñ önünde-de, meniñ önümde-de päksiñ, sende günä yokdur. (I: 162)

[θen i:liŋ öñünnö-dö, meniñ öñümdö-dö pæ:kθiŋ, θenne günæ: yo:qdur]

“Sen elin önünde de, benim önümde de temizsin, sende suç yok.”

Şonda 10-njy sentýabrda Gökdepeden çykan tekeleriñ hemmesi 1.000 adamdan *kän däl* eken, özem esasan Gökdepe bilen Bamy *aralygyndaky* obalaryñ adamlary eken (GG: 37)

[şonno 10-nji θentyabrda gö:kdepeden çiqan tekeleriñ hemmeθi 1.000 a:damdan kæ:n næ:l eken, ö:ðæ:m eθaθan gö:kdepe wilen ba:mï aralıgïnna:qi o:woloriŋ a:damlari eken]

“O zaman 10 Eylülde Göktepe’den çıkan Teklerin hepsi 1.000 insandan çok değildi, ayrıca Göktepe ile Bami aralığındaki köylü insanlardı.”

1.2 *n+b > nm/nw*

n ünsüzü ile biten sözcükler *b* ünsüzü ile başlayan sözcüklerle ard arda söylendiği zaman *n+b > nm* olarak telaffuz edilmektedir: *on bir* [onmir] “on bir”, *on baş* [onmæ:š] “on beş”, *men bilerin* [menmilerin] “ben bilirim”, *sen bermeseñ* [θenmermeθeŋ] “sen vermezsen” vb.

Ayrıca Türkmencenin çoğu ağzında bu benzeşmenin *n+b > nw* biçiminde gerçekleştiği görülmektedir. Hatta bu şeklin diğerinden daha fazla kullanıldığını söylemek yanlış olmaz: *on bir* [onwir] “on bir”, *on baş* [onwæ:š] “on beş”, *men bererin* [menwerern] “ben veririm”, *sen bilen* [θenwilen] “sen ile”, *aydan barar* [aydanwarar] “söyleyen gelir” vb. (*n+b > nw* benzeşmesi hakkında bk. TDĀD 1972, Clark 1998: 63) .

On-on baş minutdan gelip, karary yglan etdiler (I: 108)

[on-on mæ:ş minutdan gelip, qara:rî iğla:n etdiler]

“On-on beş dakika içinde gelerek, kararı ilan ettiler.”

- Oglum, sen *on birini* ýañyjyk doldurypsyň (SE: 123)

[oğlum, θen on wirini yañjīq dollurupθiŋ]

“-Oğlum, sen on birini daha yeni doldurdun”

1.3 *ñ+b> ñm/ñw*

Türkmencede *ñ* ünsüzü ile biten kelimeler ile *b* ünsüzü ile başlayan kelimeler art arda söylendiği zaman *ñ+b> ñm* benzeşmesi gerçekleşir: *jaň bozuk* [jaŋmoðuq] “zil bozuk”, *daň boldy* [daŋmollī] “tan vakti oldu”, *onuň bilen* [onuŋmilen] “onun ile”, *itiň boýnu* [itiŋmoynu] “köpeğin boynu”, *ejeň bar* [ejeŋma:r] “annen var” vb. Yukarıda sözü edilen *n+b> nm/nw* benzeşmesinde olduğu gibi *ñ+b>nm* benzeşmesinin yanı sıra *ñ+b>nw* benzeşmesi de Türkmencenin konuşma dilinde yaygın bir şekilde gerçekleşmektedir: *iň bolmanda* [iŋwolmanna] “en azından”, *kakaň bilen* [qa:qa:ŋ wilen] “baban ile”, *meniň bir* [meniŋ wir] “binim bir”, *onuň burnu* [onuŋ wurnu] “onun burnu”, *gürrüň ber-* [gürrüŋ wer-] “anlatmak” vb (bk. TDÄD 1972).

Seniň kakaň, *ejeň barmy?* — diýip sorady (SE: 26)

[θeniŋ qa:qa:ŋ, ejeŋma:mī?-diyip θo:rodī]

“Senin baban, annen var mı?- diye sordu.”

- Eýsem traktor barada kim maňa *gürrüň berer?* (SE: 22)

[eyθem türaqtor wa:rada kim maŋa gürrüŋ werer]

“-Öyleyse traktör hakkında kim bana anlatır”

1.4 *ñ+g> ññ*

ñ ünsüzü ile sonlanan kelimelerinde ardından *g* ünsüzü ile başlayan bir sözcük geldiğinde bu iki ses benzeşerek *ññ* olarak telaffuz edilir (bk. Hydyrow: 1960). Benzer bir biçimde,

sözcüğün içerisinde *n+g* ünsüzleri yan yana bulunduğu da konuşmada *ññ* biçiminde telaffuz edilir: *geňgal-* [geŋŋal-] “şaşırmak”, *iň gowy* [iŋŋowı] “en iyi”, *işeňgir* [i:şeŋŋir] “çalışkan”, *jaň geldi* [jaŋŋelli] “zil çaldı”, *meniň göwnüm* [meŋŋöwnüm] “benim günlüm”, *seniň gyzyň* [seniŋŋi:diŋ] “senin kızım” vb.

Tokar şol oglana *geňgalyjylyk* bilen seretdi. (SE: 160)

[toqor şol oğlono geŋŋalijiliq wilen öeretdi]

“Tokar o oğlana şaşkınlık ile baktı.”

— Örän ýagşy. Ýöne biziň ýurdumyzyň bir dessury bar: oýna başlananda, her kimi *iň gowy* görýän zadyny orta goýýar, utan alýar (SE: 321)

[öɾæ:n yağşı. yö:nö biđiŋ yu:rdumıđiŋ wır deθθuru wa:r: oyno başlananna, her kimi iŋŋowı görýæ:n ða:dini orta: goyyar, uton alyar:]

“-Çok iyi. Ama bizim memleketimizin bir âdeti var: yarışmaya başladığında, herkes en sevdiği şeyi ortaya koyar, kazanan alır.”

1.5 m+b> mm

m ünsüzü ile sonlanan kelimelerinde ardından *b* ünsüzü ile başlayan bir sözcük geldiğinde veya bu fonetik yapıya sahip sözcükler birleşik isim oluşturduğunda, bu iki ses benzeşerek *mm* biçiminde telaffuz edilir. *kembaha* [kemmaha] “yetersiz, ucuz”, *Kerimberdi* [kerimmerdi] “özel isim”, *yigrimi baş* [yigrimmæ:ş] “yirmi beş”, *kim bar* [kimma:r] “kim var”, *adam bol* [a:dammol] “insan ol”, *hem başga* [hemmaşğa] “hem başka” vb (bk. *TDDO* 1970: 222).

Ýanynda *kim bar*, *kim bilen* girýä, *kim bilen* çykýa — men jikme-jik bilerin (I: 330)

[ya:ninna kimma:r, kimmilen giryæ:, kimmilen çiqya: -men ji:kme-ji:k bilerin]

“Yanında kim var, kim ile giriyor, kiminle çıkıyor –ben kesin öğrenirim”

Olar, hem türkmen dilinde, *hem başga* bir dilde gepleşýärdiler (SE: 118)

[olorom türkmön dilinne, hemmaşğa bir dille gepleşyæ:rdiler]

“Onlar hem Türkmen dilinde, hem başka dilde konuşuyorlardı.”

1.6 m+d> mn

m ünsüzü ile sonlanan sözcükler *d* ünsüzü ile başlayan *+da/+de*, *+dan/+den*, *+daky/+däki*, *+dagy*, *+dyk/+dik*, *+dar* gibi ekler aldığıında *mn* benzeşmesi gerçekleşir: *eysem+de* [eysemne] “oysa da”, *ynam+dar* [ınamna:r] “güvenilir”, *salym+dan* [θalimnan] “bir süre”, *kim+digi* [kimnigi] “kim olduğu”, *geyim+däki* [giyimnæ:ki] “giyimindeki” vb. Morfofonolojinin konusu olmamakla beraber sözcük içerisinde de *md* ünsüzleri art arda geldiğinde de *mn* şeklinde telaffuz edilir: *tamdyr* [tamnir] “tamdır” vb. Ayrıca *m* ünsüzü ile biten bir sözcüğü *d* ünsüzü ile başlayan bir sözcük takip ettiğinde de aynı benzeşme gerçekleşir: *adam däl* [a:damnæ:l] “insan değil”, *Senem dayzam* [θenemnayðam] “Senem teyzem” vb. *m+d> mn* benzeşmesi yaygın değildir; fakat kullanım sıklığı kısıtlı olmakla birlikte Türkmencenin bazı ağızlarında görülmektedir (bk. Clark 1998: 63).

Şol zatlaryň hemmesi bir *salymdan* soň Amandan tapyldy (SE: 21)

[şol ða:tlariň hemmeθi bir θalimnan soň Amannan tapilli]

“Şu şeylerin hepsinin sebebi bir süre sonra Aman’dan bilindi”

Myrally oňa:— İkimiz näme *adam dälmi?* — diyip jogap beripdir (SE: 311)

[mıra:li oňa: - ikimið næ:me a:dam næ:lmi?- diyip joğa:p beripdir]

“Mıralı ona: -İkimiz ne insan değil mi? –diye cevap vermiş”

1.7 l+d> ll

Türkmencede en yaygın ünsüz benzeşmelerinden biri de *ld* ünsüz grubunun *ll* biçiminde telaffuz edilmesidir (bk. Baskakov 1964-1970, Täçmyradow 1970-2002, Annanurow 1971, Kara 2000, Buran 2014 vb). Kelimenin içerisinde yanyana gelmesi veya *l* ünsüzü ile biten kelimenin *d* ünsüzü ile başlayan *+da/+de*, *+dan/+den*, *+dyr/+dir*, *+daky/+däki*, *+dagy*, *+dar*; *+deş*, *+dykça/+dikçe*, *-dy/-di* gibi ekler almasıyla telaffuzda *l+d > ll* benzeşmesi gerçekleşir: *gol+dan* [gollon] “elden”, *bil+dir-* [billir-] “bildirmek”, *Bilbil+dagy* [bilbilla:gy] “Bülbül de –şahıs isim”, *yol+daş* [yolloş] “arkadaş, eş”, *bol-dy* [bollı] “oldu” vb. Bunun yanı sıra *l* ünsüzü ile biten bir kelimedenden sonra *d* ünsüzü ile başlayan bir kelime kullanıldığı zaman da aynı benzeşme ortaya çıkar: *gül däl* [güllæ:l] “gül değil”, *yel degdi* [yelleğdi] “rüzgar çarpmış”, *yol dogry* [yo:lloğru] “yol doğru”, *gel diýdim* [gellydidim] “gel dedim” vb. Bunula birlikte Türkmencede sözcük içerisinde bulunan *ld* ünsüzlerinin *ll*

olarak telaffuz edildiğini hatırlatmak gerekir: *yıldyz* [yillið] “yıldız”, *yaldyrawuk* [yallirawuq] “parlak” vb.

Ýene-de, gaharyny *bildirmän*, mekirlilik bilen Myrat aganyň içine-daşyna geçip, ony razy etjek *boldy* (I: 49)

[yene-de, ğaxarini billirmæ:n, mekirlilik wilen mıra:t a:ğanij içine-daşına geçip, onı ra:di etjek bollı]

“Yine-de sinirini belli etmeden, sinsiçe Mırat ağaya içten dıştan yaklaşarak onu razı etmeye çalıştı.”

- Aman! *Gel diýdim*, derrewjik geläý! (SE: 22)

[-aman! Gelliydim, derrewjik gelæ:y!]

“-Aman! Gel dedim, çabucak gel!”

1.8 z+d> zz

z+d> zz benzeşmesi de Türkmencede sık rastlanan ses olaylarından (bk. Baskakov 1964-1970, Täçmyradow 1970-2002, Annanurow 1971, Kara 2000, Buran 2014). Sözcüğün sonu *z* ünsüzü ile tamamlanıp devamında *d* ünsüzü ile başlayan ekler veya sözcükler geldiği zaman *zd* ünsüzü *zz* gibi telaffuz edilmektedir: *sergezdan* [θergeððɑ:n] “serseri”, *gyz-dyr*-[ğiððir-] “ısıtmak, ateşin yükselmesi”, *saz+dır* [θa:ððir] “müzikdir”, *syz-dy* [θiðði] “sızdı”, *az+dan* [a:ððan] “azdan”, *düz+dür* [düððür] “düzdür”, *gyz däl* [gi:ððæl] “kız değil”, *gez dolan* [geððolon] “gez dolan”, *göz degmesin* [göððegmeθin] “nazar değmesin” vb.

Biziň dünýäde iň eziz görýän zadymyz *sazdyr*, han aga, muny, belki, sizem bilýänsiňiz, türkmenleriň bir heňe bir düýe tutýanyňy we başga zatlar tutýanyňy bilýänsiňiz (ŞB: 34)

[biðij dünýæ:de iñ eði:ð görýæ:n ða:dimið θa:ððir, xa:n a:ğa, munu, belki, θidem bilyæ:nθiñið, türkmönlörüň bir heňe bir düyö tutyanini we başga ða:tlar tutyanini bilyæ:nθiñið]

“Bizim dünyada en sevdiğimiz şey müziktir, kaan ağa, bunu, belki, siz de biliyorsunuz, Türkmenlerin bir ahenge bir deve değiştirdiğini ve başka şeyler değiştirdiğini biliyorsunuzdur”

Senem meniň malyma çopan bolup gelensiň, hudaýa şükür, göz degmesin, tüweleme, meniň malym hem öňäp başlandyr (I: 46)

[θenem meŋ ma:lima çopon bolup gelenθiŋ, xuda:ya şükür, göddegmeθin, tüwölömö, meŋ ma:līmam ö:rŋæ:p başlannīr]

“Sen de benim davarıma çoban olarak geldin, tanrıya şükür, nazar değmesin, maşallah, benim davarım da çoğalmaya başlamıştır.”

1.9 s+t> ss

Türkmencede ülke isimlerine gelen *-IstAn* ekindeki /st/ ünsüz grubu /ss/ biçiminde telaffuz edilir: *Owganystan* [owŋa:niθθa:n] “Avganistan”, *Hindistan* [hinniθθa:n] “Hindistan” vb. Benzer biçimde kelime içerisinde yanyana gelen *st* ünsüzleri de *ss* biçiminde telaffuz edilmektedir: *asty* [aθθi] “altı”, *üstü* [üθθü] “üstü”, *usta* [uθθa] “usta”, *hasta* [xaθθa] “hasta”. Ayrıca Türkmençeye geçen Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerin içerisinde yan yana gelen *st* ünsüzlerinin, *dost* [doθt~doθ] “arkadaş”, *rast* [raθ] “rast”, *stol* [θtol~θol] “masa”, *galstuk* [ŋalθtuq~ ŋalθθuq] “kravat”, *ministir* [miniθtir~ miniθθir] “bakan”, *powestler* [poweθtler ~poweθler] “öyküler” gibi ağızlarda *ss* veya sadece *s* şeklinde (*t* ünsüzü düşürülerek) söylendiği örnekleri duymak mümkündür. Bu ünsüz benzeşmesinin eklenme sırasında ortaya çıkmasıyla ilgili olarak Türkmencede örnek bulunmamaktadır, çünkü eklerin ötümlü biçimleri olmadığı için *s* ünsüzü ile biten bir kelimeyi *t* ile başlayan bir ek takip etmemektedir. Ancak *s* ünsüzü ile biten kelime, *t* ünsüzü ile başlayan kelimeyle art arda kullanıldığında, *yas tut-* [ya:θθut-] “yas tutmak”, *bas tut* [baθθut] “bas tut”, *ters towlap* [terθθowlap] “ters döndürüp”, *has takyk* [xa:θθa:qī:q] “daha kesin” gibi benzeşmeler, konuşma dilinde olmak kaydıyla, gerçekleşmektedir (bk. *TDDO* 1970, Kara 2000, Buran 2014).

Aý bolsa Orazsoltan ejäniň bütin agyr halyny syzyp, onuň bilen bile *ýas tutýan ýaly* bolup, bütin ýüzüne gyrgyzy gan reňkini alyp, özüniň nurana ýüzüne kem-kemden ýas perdesini çekip, ahyry basyrdy. (I: 90)

[a:y bolθo ora:δθolta:n eŋæ:niŋ bütin ağır xa:līni θīdīp, oŋ wilen bileyaθθutya:n ya:li bolup, bütin yüzünö gīrmīdī ŋa:n reňkini alīp, ö:δünūŋ nu:ra:na yüzünö kem-kemden ya:θ perdeθini çekip, a:xīri: baθīrdī]

“Ay olsa Orazsoltan annenin bütün ağır halini hissederek, onun ile beraber yas tutar gibi, bütün yüzüne kırmızı kan rengini alarak, kendinin nurlu yüzüne yavaş yavaş yas perdesini çekerek sonunda kapattı.”

Eneküti iki elini bykynyndan aýyrman, döşlerini *ters towlap ýeke ýeke ýanyň* basyp, gaýşarylyp barsyna... (I: 180)

[enekütü iki elni biqininan ayırma:n, döşlörünü terθθowlap, yeke yeke ya:nî:n baθîp, gaýşarîlip barşına...]

“Eneküti iki elini kaburgasının altından ayırmadan, döşünü ters döndürüp, tek tek yan basarak, havalı gelişine...”

1.10 s+d> ss

s ünsüzü ile biten sözcüklere *d* ünsüzü ile başlayan ekler getirildiğinde *s+d> ss* benzeşmesi gerçekleşir: *sars-dy* [θarθθî] “sarstı”, *kes-dir-* [keθθîr] “kestir-“, *ös-dür-*[öθθür] “östür-“, *pes+de* [peθθe] “altta”, *tas+dan* [taθθan] “az kaldı”, *tomus+daky* [tomuθθa:qî] “yazdaki”, *Ylyas+dagy* [ilya:θθa:gî] “İlyaslar da”; -s ünsüzü ile biten sözcükler *d-* ünsüzü ile başlayan sözcüklerle peş peşe kullanıldığı zaman da benzer bir benzeşme gerçekleşir: *has dogrysy* [xa:θθoğriθî] “daha doğrusu”, *mahsus däl* [maxθu:θæ:l] “mahsus değil”, *rus dil* [ruθθil] “rus dil” vb (bk. *TDDO* 1970, Kara 2000, Buran 2014).

- Doktor, men *kesdirmäni* ýüregime düwdüm (SE: 96)

[-doqtor, men keθθirmæ:ni yürögmö düwdüm]

“-Doktor, ben kestirmeyi akılma koydum.”

Aman her zaman sokakta olanı, her türlü çocuklarla oynadığı için, *rus diline*-de düşünyardı. (SE: 18)

[aman hemi:şe köçödö bolonî, dürlü ça:galar wilen oynayanî üçün, oruθθilin-ne düşünyæ:rđi]

“Aman her zaman sokakta olanı, her türlü çocuklarla oynadığı için, Rus dilinde de anlıyordu.”

1.11 ş+ç> şş

+ça/+çe; +çy/+çi; +çyl/+çil/+çul/+çül; +çylyk/+çilik/+çuluk/+çülük eklerinden herhangi biri ş ünsüzü ile sonlanan isimlere eklendiğinde şş biçiminde telaffuz edilmektedir: *köwüş+çe* [köwüşšö] “ayakkabıca/ayakkabı kadar”, *iş+çi* [i:šši] “işçi”, *kümüş+çi* [kümüššü] “gümüşçü”, *aş+çyl* [aššil] “ yemek yemeyi seven”, *ýolbaş+çylyk* [yo:lwoššiliq] “başkanlık” vb. Fakat -ş ünsüzü ile biten sözcükler ç- ünsüzü ile başlayan bir sözcük ile beraber söylendiğinde şş biçiminde telaffuz edilmez: *gaş çyt*-[ğašçit-] “kaş çat-“, *goş çek*-[gošçek-] “eşya taşımak”, *köwüş çıkar*- [köwüşçiqar-] “ayakkabıyı çıkar-“ vb (bk. TDDO 1970) .

Biçäre gyzyň ygtyýaryna erk edip, her bir ynsan üçin iň gymmatly erk-ygtyýary elinden alyp, ony hol işikde çagşap ýatan *köwüşçe* görmän, öz islegleri boýunça Uzugyň takdyryna gara çekmäge başladylar. (I: 73)

[biçæ:re gi:diň iğtiya:rına erk edip, her bi:r inθa:n üçün inñimmatli erk-iğtiya:ri elinden alip, onı xol i:ši:kde çagşap yatan köwüşšö görmæ:n, ö:δ iθlegleri boyunço u:duğiň taqdi:rına gara çekmæ:ge başladılar]

“Çaresiz kızın özgürlüğünü, her bir insan için en kıymetli hak-hukuku elinden alıp, onu o kapıda dağınık duran ayakkabı kadar görerek ve kendi istekleri için Uzun’un kaderine kara çekmeye başladılar.”

Ona görä-de biz türkmenlerden *işçileriň* bolmazlygyna çalyşýas (I: 148)

[oŋo göræ:-de biδ türkmönlördön i:ššileriň bolmođluguno çalişya:θ]

“Ona göre de biz Türkmenlerden işçilerin olmamasına çalışıyoruz.”

1.12 ş+j> şş

Türkmencede ş ünsüzü ile biten kelimelere j[j] - (Türkiye Türkçesinde c) ünsüzü ile başlayan isim yapım eklerinden +*jagaz*, +*jyk/+jik*, +*ja/+je*, +*jaň/+jeň*, +*jan* ve gelecek zaman ekleri *jak/-jek* eklerinden herhangi biri eklendiğinde konuşmada şj sesleri şş biçiminde benzeşir: *gaş+jagaz* [ğaššağaδ] “kaşcağız”, *guş+jagaz* [guššağaδ] “kuşcağız”, *kümüş+jik* [kümüššük] “küçük gümüş”, *yuwaş+ja* [yuwoššo] “yavaşça”, *söweş+jeň* [söwöššej] “savaşçı”, *Gülüş+jan* [gülüşša:n] “Gülüş can –özel isim”, *atyş-jak* [atiššaq] “atışacak”, *düş-jek* [düşšök] “düşecek” vb (bk. Hydyrow 1960, Baskakov 1970).

Çerkez şony ýadyna salyp, özüni şol sowet soldatynyn dogany hasap etdi-de, *gaşjagazlaryny* çytmak bilen, pert-pert jogap gaýtardy. (SE: 115)

[čerкед šonī ya:dīna θalīp, ö:δünü šol θowet θaldatīnīn doǵonu xa:θap etdi-de, ğaššāǵaǵaǵlarīnī čītmaq wīlen, pert-pert jōǵa:p ğaytardī]

“Çerkez onu aklına getirip, kendini o Sovyet askerinin kardeşi saydı da, kaşlarını çatarak, doğru açık cevap verdi.”

Emma hanyň alnynda çöke *düşjek* däl. (ŞB: 15)

[emma xa:nīŋ alnīnna čökö düššök gæ:l]

“Ama hanın önünde diz çökmeyeceğim.”

1.13 w+b> ww

Türkmencede /w/ ve /b/ ünsüzünün art arda gelmesi ile oluşan *ww* benzeşmesi sadece *w* ünsüzüyle biten kelimenin ardından *b* ünsüzü ile başlayan kelime geldiğinde gerçekleşir: *suw bolup* [suwwolup] “su olup”, *aw bolsa* [awwolθo] “av olsa”, *guw bar* [guwwa:] “kuğu var”, *tow ber-* [towwer-] “burmak”, *derrew bärrik* [derewwæ:rik] “hemen buraya”, *okuw başlady* [okuwwašladi] “okul başladı” vb.⁷ Ayrıca belirtmek gerekir ki bu ses benzeşmesi Türkmencede çok yaygın bir ses olayı olmasına rağmen taranan kaynaklarda Kara (2001: 23) dışında kimse tarafından gösterilmemiştir.

— Hany onda sen *derrew bärrik* gel! (SE:21)

[-xanī onno θen derrewwæ:rik gel!]

“Hadi o zaman hemen buraya gel!”

Daşkende piýada gitseň, *okuw başlanar* wagtyna ýetişermikäň? (SE: 42)

[daškende piya:da gitθeŋ, oquwwašlanar waǵtīna yetiřermikæ:ŋ]

“Taşkent’e yaya gitsen, okulun başlanacağı vakte yetişir misin ki?”

⁷ Türkmençe konuşma dilinde **r+b> rw:** *torba* [to:rwo] “torba”, *çorba* [ço:rwo] “çorba”, *yar bilen* [ya:rwiem] “yar ile”, *gar bar* [ǵa:rwa:r] “kar var” vb; **ý+b> ýw:** *goywer-* [ǵoywer-] “bırak-“, *oy ber-* [oywer-] “oy ver-“, *çay bilen* [ça:ywiem] “çay ile” vb; **ş+b> şw:** *pyşbaga* [pišwa:ǵa] “kaplumbağa”, *hoşboý* [xošwo:y] “cana yakın, nazik”, *bäş burç* [bæ:šwurç] “beşgen” vb. ünsüz benzeşmeleri de görülmektedir.

1.14 n+l> nn ve z+l> zz

Clark (1998)'de “/n+l>/nn/ (günler /günnör/ ‘days’) occurs only in the Marı subdialect of Teke and in the Stavropol dialect; /z+l>/δδ/ (duzly /du:δði/ ‘salty’) operates only in the Yomut dialect” denmektedir. Clark’ın da belirttiği gibi Marı bölgesi konuşurlarının *n+l* ünsüzlerini *nn* biçiminde telaffuz ettiklerini duymak mümkündür: *bersin+ler* [bersinner] “versinler”, *jan+ly* [ja:nni] “canlı”, *çyn+lakay* [çinnakay] “gerçek”, *şo+n+luk* [şonnuq] “şöylece”, *edermen+lik* [edermennik] “cesurluk” vb. (bk. *TDDO* 1970) .

Şonluk bilen iyjek nanlaryny bol gazanýardylar (SE: 213)

[şonnuq wilen iyjek na:nlarini bol gağanya:rdilar]

“Öylece yiyecek ekmeklerini bolca kazanıyorlardı.”

“Gelesi *günler* gelesi, erte haçan bolasy?” (I: 127)

[geleθi günnör geleθi, erte xaçan boloθu]

“Gelecek günler gelse, ne zaman yarın olacak?”

2. Gerileyici Benzeşme

2.1 t+s> ss

Türkmencede *t* ünsüzü ile biten sözcüklere şart kipi *-sa/-se*, emir kipi *-syn/-sin/-sun/-sün*, sıfat yapan *+syz/+siz/+suz/+süz*, isimden fiil yapan *+syra-/+sire-* eklerinden herhangi biri geldiği zaman eklerin başındaki *s* ünsüzü eklendiği sözcüğün sonundaki *t* ünsüzünü etkiler ve gerileyici benzeşme neticesinde konuşmada *ss* biçiminde telaffuz edilir: *ayt-sa* [ayθθa] “söylese”, *et-se* [eθθe] “yapsa”, *art-syn* [arθθin] “çoğalsın”, *git-sin* [giθθin] “gitsin”, *bagyt+syz* [bağiθθiδ] “mutsuz”, *et+sire-* [eθθire-] “et yemek iste-“ vb. *t* ünsüzü ile biten sözcüklerin ardından *s* ünsüzü ile başlayan sözcükler geldiğinde de *t+s > ss* telaffuzunu duymak mümkündür: *dört sany* [dörθθa:nı] “dört tane”, *at sakat* [aθθaqt] “at sakat”, *it semiz* [iθθemiδ] “köpek şişman” vb.

Gören bolsañ, *aytsana!* (SE: 186)

[görön bolθoñ, ayθθana!]

“Gördüysen, söylesene!”

Mundan ýüzlerçe ýyl ozal Durun obasynda atadan ýaşlykda ýetim galan *dört sany* doganjyk ýaşayardy (SE: 163)

[munnon yüdlörçö yil odol durun o:woθunna atadan ya:şliqda yeti:m ga:lan dörθθa:nī doğonjīq ya:şaya:rdī]

“Bundan yüzlerce yıl önce Durun köyünde babasız, yetim kalan dört tane kardeşçeler yaşıyordu.”

2.2 z+s> ss

Bir diğeri gerileyici benzeşme de *z* ünsüzü ile biten kelimelere *s* ünsüzü ile başlayan *-sa/-se, +syz/+siz/+suz/+süz, -syn/-sin/-sun/-sün* eklerinden herhangi birinin katılmasıyla gerçekleşir ve *zs* sesleri *ss* olarak telaffuz edilir: *oz-sa* [oθθo] “yense”, *gez-se* [geθθe] “gezse”, *saz+syz* [θa:θθið] “müziksiz”, *duz+suz* [du:θθuð] “tuzsuz”, *ýaz-syn* [yaθθin] “yazsın”, *çöz-sün* [çöθθün] “çözsün” vb. *-z* ünsüzü ile biten bir sözcüğü *s* ünsüzü ile başlayan bir sözcük takip ettiğinde: *saz sungat* [θa:θθunğat] “müzik sanat”, *duz suw* [du:θθuw] “tuz su”, *ýaz salkyny* [ya:θθalqini] “ilkbahar serinliği”, *söz sözle-* [θöθθöðle-] “söz söyle-“ vb. *z+s> ss* benzeşmesi gerçekleşir.

-Aman jan, sen hemişe şeýle çyrşak, hapysa *gezseň*, seni hiç wagtda mekdebiň gapysyna-da goýmazlar. (SE: 16)

[-Aman ja:n, θen hemi:şe şeyle çirşaq, xapi:θa geθθeŋ, θeni hi:ç wagtda mekdebiň gapīθīna-da goymodlor]

“-Aman’cığım, sen hep böyle dağınık, pis gezersen, seni hiçbir zaman okulun kapısına koymazlar.”

Sazsyz aydym bir hili jalbarsyz penjege meñzeyän ýaly. (SE: 89)

[θa:θθið aydīm bir hi:li jalwarθið penjege meñðeyæ:n ya:li]

“Müziksiz şarkı sanki pantalonsuz takıma benziyor gibi”

2.3 ç+ş> şş

ç+ş> şş benzeşmesi, konuşma sırasında ç ünsüzü ile biten kelimenin ş ünsüzü ile başlayan kelimeyle art arda söylenmesiyle oluşur ve bu ünsüz grubu şş biçiminde telaffuz edilir: *aç şagal* [a:şşağal] “aç çakal”, *üç şert* [üşşert] “üç şart”, *üç şay* [üşşay] “üç kuruş/para”, *on üç şar* [on üşşar] “on üç balon”, *giç şam* [gi:şşam] “gece ağşam”, *güýç şöhrat* [gü:yşşöhra:t] “güç şöhrat” vb. (bk. Kara 2000).

Ejesi oña onuň üçin käyemeyärdi: onuň ogurlyk etmeyänini, humar oýnamaýanyňy bilýärdi, belki, öz ýoldaşlaryndan birine baş-üç şayý berendir-dä diýip oýlaýardy. (SE: 32)

[ejeθi oŋo onuŋ üçün kæ:yemeyæ:rđi: onuŋ ogurluq etmeyæ:nini, xuma:r oynamaya:nini bilyæ:rđi, belki, ö:δ yolloşlorinnan bi:rine bæ:ş-üşşayı berendir-dæ: diyip oylaya:rđi]

“Annesi onu bundan dolayı azarlamıyordu: onun hırsızlık yapmayacağını, kumar oynamayacağını biliyordu, belki, kendi arkadaşlarından birine beş-üç kuruş vermiştir diye düşünüyordu.”

Asyl şol hüjrede Eneküti bilen Çerkez işandan *gorkunç*, *şolardan* eýmenç eýe-de ýok, al-da ýok, arwah-da. (I: 140)

[aθil şol hüjrodö enekütü wilen çerkeδ i:şa:nnan gorkunşşolordon eymenç eye-de yo:q, a:l-da yo:q, arwax-da]

“Asıl o evde, Eneküti ile Çerkez işandan korkunç, onlardan felaket sahip de yok, cin de yok, ruhta]

2.4 t+ç> çç

t ünsüzü ile biten isimlere +ça/+çe; +çy/+çi; +çyl/+çil/+çul/+çül; +çylyk/+çilik/+çuluk/+çülük eklerinden herhangi biri getirildiği zaman art arda gelen *tç* ünsüzleri söyleyişte çç olarak telaffuz edilir: *adat+ça* [adaçça] “genellikle”, *it+çe* [iççe] “köpek kadar”, *surat+çy* [θura:ççi] “ressam”, *nobat+çy* [no:woççi] “nöbetçi”, *et+çil* [eççil] “etçil”, *at+çylyk* [ačçiliq] “atçılık”, *betbagyt+çylyk* [betbağičçiliq] “felaket”, *erbet+çilik* [erweççilik] “kötülük” vb. (bk. Hydyrow 1960, TDDO 1970) .

Degirmende *nobatçy* örän kändi (SE: 223)

[degirmenne no:wočči öræ:n kæ:nni]

“Değirmende nöbete bekleyen çok fazlaydı.”

Ol şeýle diýip, ýene-de pikirlendi: «Näme-de bolsa yzymda bir *erbetçilik* bolandyr. (ŞB: 3)

[ol şeýle diyip, yene-de pikirlenni: “nä:me-de bolθo i:đimda bir erwečçilik bolonnir]

“O öyle dedi, yine de düşündü: “Ne de olsa arkamda bir kötü şey olmuştur”

3. Karışık Benzeşme

Yukarda da belirtildiği gibi çoğu kaynaklarda Türkmencede ünsüz benzeşmesi, sadece ilerleyici ve gerileyici benzeşme olarak iki şekilde ele alınmıştır (bk. Hydyrow 1960, Annanurov 1971, Clark 1998, Kara 2000). Bazı kaynaklarda ise ilerleyici, gerileyici ve karışık benzeşme olarak üç bölümde gösterilmektedir (bk. Baskakov 1970, Täçmyradow 2002). Bunların yanı sıra farklı olarak Hanser 2003’te karışık benzeşmeyi *birleşmeden kaynaklanan benzeşme* adı altında değerlendirmiştir. Nepesow, Nazarow, Göklenow (2004)’te bu benzeşme *uzak benzeşme* adı altında ele alınmıştır ve sadece $çç > şş$, $çc > şş$ ’ye benzeşmesi gösterilmiştir. Karışık benzeşme, Türkmencede çok sınırlıdır. Karışık benzeşmede söz konusu seslerin yan yana gelmesi sonucunda farklı, bir üçüncü ses ortaya çıkar. Yani $ç+d > şd$, $ç+ç > şş$, $ç+j > şş$ vb. yan yana gelen iki ünsüzün biri veya ikisi birden farklı bir ünsüze dönüşmektedir.

3.1 $ç+d > şd$

$ç$ ünsüzü ile biten sözcüklere d ünsüzü ile başlayan ekler getirildiğinde $ç+d$ ünsüzleri Türkmencenin konuşma dilinde $şd$ olarak telaffuz edilir: *gaç-dy* [ğaşdı] “kaçtı”, *geç-di* [geşdi] “geçti”, *burç+da* [burşdo] “köşede”, *güýç+dir* [gü:yşdür] “güçtür”, *gynanç+dan* [gü:nanşdan] “kaygıdan” vb. Aynı şekilde $ç$ ünsüzü ile biten sözcüğün ardından d ünsüzü ile başlayan sözcük geldiğinde konuşmada $şd$ ünsüzleri ortaya çıkar: *üç dört* [üşdört] “üç dört”, *üç dogan* [üşdoğon] “üç kardeş”, *aç derrew* [aşderrew] “çabuk aç”, *utanç dälmi*

[utanšdæ:lmi] “utanç deęil mi?”, *yigrenç duydu* [yigrenšduydu] “ięrenç hisseti”, *seç diyyär* [θešdiyyæ:r] “seç diyor” vb.

Han onuñ bu soraga jogap bermäge kynlyk çekenini bildi-de, başga soraga *geçdi* (ŞB: 35)

[xa:n onuñ bu θo:ro:ęo ęoęa:p bermæ:ęe qı:nlię çekenini billi-de, başga θo:ro:ęo gešdi]

“ Han, onun bu soruya cevap vermekte zorluk çektiğini anladı ve başka soruya geçti.”

Her *üç-dört* oğlana bir otağ. (SE: 88)

[her üšdört oęlono bir otoę]

“Her üç dört oğlana bir oda”

3.2 ç+ç> şş

Az görülen bu benzeşme, ç ünsüzü ile biten sözcüğe ç ünsüzü ile başlayan ekler getirildięinde, şş biçiminde gerçekleşir: *gylyç+çy* [ęillišši] “kılıç yapan”, *agaç+çylyk* [aęaššilię] “aęaçlı yer”, *burç+ça* [buršša] “biberce”, *bürinç+çil* [bürünššül] “pirinç yemeyi seven” vb. Aynı şekilde ç ünsüzü ile biten sözcüęün ardından ç ünsüzü ile başlayan sözcük geldięinde konuşmada şş ünsüzleri ortaya çıkar: *uç çykar-* [uššiqar-] “ip ucu bulmak”, *aç çopan* [a:ššopan] “aç çoban”, *üç çaga* [üšša:ęa] “üç çocuk”, *hiç çekinmäñ* [hi:ššekinmæ:n] “hiç çekinmeyin”, *ýalañaç çöl* [yalañaššöl] “çıplak çöl”, *áyylganç çinër-* [ayilęanššinjer-] “ilginç bakmak”, *giç çyk-* [gi:ššik-] “geç çıkmak” vb.

Bizden *hiç çekinmäñ*. (SE: 127)

[biðden hi:ššekinmæ:ñ]

“Bizden hiç çekinmeyin”

- Ýarym batman *bürünç çek!* (SE: 262)

[-ya:rım ba:tman бүрүнššek]

“-Yarım batman⁸ pirinç tart.”

⁸ Batman - yaklaşık yirmi kiloluk ölçü.

3.3 ç+j> şş

ç ünsüzü ile sonlanan kelimelere *j* (Türkiye Türkçesinde *c*) ünsüzü ile başlayan ek getirildiğinde *ç+j* ünsüzleri *şş* biçiminde telaffuz edilir: *aç-jak* [aššaq] “açacak”, *iç-jek* [iššek] “içecek”, *saç+jagaz* [θaššağad] “sevimli saç”, *bürünç+jik* [bürünššük] “küçük pirinç” vb. ç ünsüzü ile biten kelime *j* ünsüzü ile başlayan bir kelimeyle art arda geldiğinde de *ç+j>* *şş* benzeşmesi gerçekleşir: *üç jümle* [üşšümlö] “üç cümle”, *Güýç jan* [güyšša:n] “Güýç can (özel isim)”, *elhenç jenaýat* [elhenššena:yat] “korkunç cinayet”, *ýalañaç jahan* [yalañaššaxan] “çıplak dünya” vb.

- Náme habaryň baryny aýtmasaň, *açjak däl?* — diyipdir (SE: 288)

[-næ:me xawariň wa:rini aytmaθaŋ, aššaq gæ:l?- diyipdir]

“-Ne haberin olduğunu söylemezsen açmayacağım” demiş.

-Men siziň baryp gelyänçäňiz *iyjek-içjegiňizi* hem üpjünlärin (SE: 253)

[-men θidiň barip gelyæ:nçæ:ŋið iyjek-iššegiŋiði hem üpjünlæ:rin]

-Ben, siz gidip gelene kadar yiyecek içeceklerinizi de hazırlarım.

3.4 -jAk + däl > -k g-

Bu benzeşme olayı diğerlerinden çok daha farklıdır. Burada gelecek zaman eki *-jak/-jek*'i alan fiiller, ardından gelen *däl* “değil” sözcüğü ile beraber kullanıldığı zaman *däl* sözcüğündeki *d* ünsüzü Türkmencenin konuşma dilinde *g* şeklinde telaffuz edilir. Bu yapı aynı zamanda Türkmencede gelecek zamanın olumsuzudur: *al-jak däl* [aljakgæ:l] “almayacağım”, *ber+jek däl* [berjekgæ:l] “vermeyeceğim”, *et-jek dälmi* [etjekgæ:lmi] “yapmayacak mısın?”, *bol-jak dälmi* [boljoqgæ:lmi] “olmayacak mısın?” vb. Bunun yanı sıra bu benzeşme *gerek däl* [gerekgæ:l] “gerek yok” yapısında da gerçekleşmektedir.

Seni entek mekdebe alyp *boljak däl* (SE: 27)

[θeni intæk mekdewe alip boljoqgæ:l]

“Seni daha okula alamayacağız”

— Yok, eje, telpek *gerek däl* (SE: 8)

[-yo:q, eje, telpek gerekgæ:l]

“-Yok, anne, şapka lazım değil”

3.5 -Ip g- > -Ik g-

Türkmencede zarf-fiil eki alan sözcüklerin ardından *g* ünsüzü ile başlayan fiiller geldiğinde konuşmada zarf-fiil ekindeki *-p* ünsüzü *k* biçiminde telaffuz edilmektedir: *al-yp gayt* [alıqğayt] “alıp dön”, *bar-yp gel* [barıqgel] “varıp gel”, *gel-ip gördi* [gelikgördü] “gelip gördü”, *kes-ip goýdy* [keθikgoydı] “kesip koydu”, *nädip (<nä edip) gaçayýn* [nædikgaçayın] “nasıl kaçayım” vb (bk. Hydyrow 1960: 54). Eğer *-Ip* zarf-fiil ekini alan fiillerin ardından *g-* ünsüzü dışında başka ünlü veya ünsüz ile başlayan fiiller gelirse *-Ip* eki yazıldığı gibi telaffuz edilir: *al-yp dur* [alıp du:r] “alıyor”, *bar-yp otyr* [barıp otı:r] “varıyor”, *gel-ip ýör* [gelip yö:r] “geliyor” vb.

Sen biraz otur, men bir ýerik *baryp geleyin* — diýip, Uruk *çykyp gitdi* (I:158)

[θen bira:θ otur, men bir yeri:k barıqgeleyin-diyip, u:ðuq çiqip gitdi]

“Sen biraz otur, ben bir yere varıp geleyim- diye, Uruk çıkıp gitti.”

- Onda maña ýol salgy ber, *nädip gaçayýn?* (I: 159)

[onno maña yo:l θalgı wer, nædikgaçayın?]

“- O zaman bana yol göster, nasıl kaçayım?”

Yukarıda sözü edilen ünsüz benzeşmeleri, daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. Bunun dışında Türkmencenin ağızlarında çok çeşitli ünsüz benzeşmeleri bulunmaktadır (bk. *TDDO* 1970: 222-232)

Tablo 3

Yazılışta	Söyleyişte	Örnekler
İlerleyici Benzeşme		
l+d	-ll-[ll]	<i>geldi</i> [gelli] “geldi”, <i>gülden</i> [güllön] “çiçekler”
m+b	-mm-[mm]	<i>kim bar</i> [kimma:r] “kim var”, <i>adam bol</i> [adammol] “insan ol”

m+d	-mn-[mn]	<i>kakamda</i> [qa:qa:mna] “babamda”, <i>öyümden</i> [öyümnön] “evimden”
n+b	-nm-[nm]	<i>on bir</i> [onmir] “on bir”, <i>sen bilmersiñ</i> [θenmilmerθiŋ] “sen bilmezsin”
n+b	-nw-[nw]	<i>on bəş</i> [onwæ:š] “on beş”, <i>men bararyn</i> [menwararēn] “ben gelerim”
n+d	-nn-[nn]	<i>ondan</i> [onnon] “ondan”, <i>elinde</i> [elinne] “elinde”
n+l	-nn-[nn]	<i>günler</i> [günnör] “günler”, <i>onlyk</i> [onnuq] “on numaralı”
ñ+b	-ñm-[ñm]	<i>seniñ bilen</i> [θeniñmilen] “senin ile”, <i>atıñ bili</i> [atıñmi:li] “atın beli”
ñ+b	-ñw-[ñw]	<i>iñ bolmanda</i> [iñwolma:nna] “en azından” <i>onuñ burnu</i> [onuñwurnu] “onun burnu,”
ñ+g	-ññ-[ññ]	<i>gvyşyñ gary</i> [gñšičñja:rī] “kışın karı”, <i>öyüñ gowy</i> [öyüññowī] “evin iyi”
s+d	-ss-[θθ]	<i>kesdir</i> [keθθir] “kestir”, <i>pesdäki</i> [peθθæ:ki] “altdaki”
s+t	-ss-[θθ]	<i>üstü</i> [üθθü] “üstü”, <i>yas tutýar</i> [ya:θθutya:r] “yas tutuyor”
ş+ç	-şş-[šš]	<i>işçi</i> [i:šši] “işçi”, <i>ýolbaşçylyk</i> [yo:lwaščiliq] “başkanlık”
ş+j	-şş-[šš]	<i>ýuwaşja</i> [yuwoššo] “yavaşça”, <i>görüşjek</i> [görüššök] “görüşecek”
w+b	-ww-[ww]	<i>suw bolup</i> [θuwwolup] “su olup”, <i>aw bar</i> [awwa:r] “av var”
z+d	-zz-[ðð]	<i>az däl</i> [a:ððæ:l] “az değil”, <i>gyzdýr</i> -[gñððir-] “ısıtmak, ateşin yükselmesi”
z+l	-zz-[ðð]	<i>duzly</i> [du:ðði] “tuzlu”, <i>azlyk</i> [a:ððiq] “azlık”
Gerileyici Benzeşme		
ç+ş	-şş-[šš]	<i>üç şar</i> [üšša:r] “üç balon”, <i>güýç şöhrat</i> [gü:yššohra:t] “güç şöhret”
t+ç	-çç-[čč]	<i>süýtçi</i> [θü:yččü] “sütçü”, <i>atçylyk</i> [aččiliq] “atçılık”
t+s	-ss-[θθ]	<i>tutsa</i> [tuθθo] “tutsa”, <i>sagatsyz</i> [θa:ğaθθið] “saatsiz”
z+s	-ss-[θθ]	<i>ýazsın</i> [yaθθin] “yazsın”, <i>güýz soňy</i> [gü:yθθoŋu] “
Karışık Benzeşme		
ç+ç	-şş-[šš]	<i>gylyççy</i> [gñllicšši] “kılıç yapan”, <i>ýalañaç çöl</i> [yalañaşšöl] “çıplak çöl”
ç+d	-şd-[šd]	<i>açdy</i> [ašdi] “açdı”, <i>agaçdan</i> [ağašdan] “ağaçtan”

ç+j	-şş-[šš]	<i>geçjek</i> [geššek] “geçecek”, <i>üç jam</i> [üşša:m] “üç tabak”
-jAk +däl	-kg- [kg/qg]	<i>aljak däl</i> [aljaqgæ:l] “almayacağım”, <i>berjek däl</i> [berjekgæ:l] “vermeyeceğim”
-Ip+g-	-kg- [kg/qg]	<i>alyp gaytdy</i> [alıqğaytdı] “alıp döndü”, <i>gelip gördü</i> [gelikgördü] “gelip gördü”,

VI. BÖLÜM

Diğer Morfofonolojik Nöbetleşmeler

Bu bölümde, sözcüklerle enklitiklerin, sözcüklerle diğer sözcüklerin ya da ses öbeklerinin birleşmesi sırasında ortaya çıkan ses değişimleri ele alınacaktır. Bu bölümde ele alınacak nöbetleşmelerin Türkiye Türkçesinde de benzerleri vardır. Örneğin Türkçede ünlüyle biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir sözcük gelmesi durumunda, ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü kaynaşabilmektedir: *ne için>niçin*, *bu öyle> böyle*, *sütlü aş > sütleç* vb (bk. Demir & Yılmaz 2011: 97), sözcükte yer alan ve birbirine benzeyen hecelerden birinin düşmesi; *pek iyi>peki*, *ağabey>abi* vb. (bk: Eker 2006:311). Buna benzer örneklerle Türkmencede de karşılaşılmaktadır. Ayrıca, aşağıda gösterileceği üzere seslerin düşerek son halini alması Türkmencede Sovyet hâkimiyeti yıllarında artmıştır. O yıllarda bu tipteki sözcükler sadece konuşmada kullanılırken edebî dilde kullanılmazdı, ancak son yıllarda sadece konuşma dilinde değil edebî eserlerde de görülmektedir: *menin>meň* “benim”, *bolar>bor* “olur” vb. Bununla birlikte Türkmencede *ondan soň (soňra) hem > onsoňam* [onθoŋom] “ondan sonra da”, *nä razy > närza* [næ:rða] “razı değil”, *ibererin > ibärin* [iwæ:rin] “gönderirim”, *öyzerin > öyärin* [öyæ:rin] “evlendiririm”, *gowy bolar >gow bor* [gowwor] “iyi olur”, *sowuk aldy > sowally* [θowalli] “soğuk aldı” gibi, özellikle konuşma dilinde gerçekleşen örnekler de vardır. Türkmencedeki bu tür kısaltmaların edebî dilin kurallarına göre kullanılıp-kullanılmadığı henüz doğru çözümlenmemiştir. Ancak Türkmencenin hem edebî hem de konuşma dilinde bu türde kısaltılan sözcüklerin kullanılışı gittikçe artmaktadır (bk. Täçmyradow 2002: 94).

1. Hem ~ -am/-em

Türkmencede bağlama edatı olan *hem*, *h* ünsüzünün düşmesiyle şahıs zamirlerine ve isimlere *-am/-em* biçiminde eklenerek de kullanılmaktadır. Bu kullanım Türkmencede çok yaygındır. Türkmencedeki *hem* bağlama edatı Türkiye Türkçesinde *da /de* bağlacı gibi işlev görmektedir: *men hem> menem* “ben de”, *ol hem> olam* “o da”, *siz hem> sizem* “siz de”, *üçin hem> üçinem* “için de”, *ondan soň hem> onsoňam* “ondan sonra da”, *oglan hem> oglanam* “oğlan da”, *gelin hem> gelinem* “gelin de” vb. *Bularyň hem> bulaňnam*

[buloŋom] “bunların da”, *olaryň hem> olaňňam* [oloŋŋom] “onların da”, *onuň hem> oňňam* [oŋŋom] “onun da” örnekleri ise konuşmada duymak mümkündür ancak bu örnekler yazıda gösterilmez. Ayrıca *hem* bağlama edatı, iyelik eki almış sözcüklerin üzerine gelerek ikincil ünlü uzunluğu da oluşturmaktadır. Bu konu, *eklenme sırasında oluşan ikincil ünlü uzunluklarıyla* ilgili bölümde ele alınmıştır.

Eger başga başartmaz ýaly bolsa, biz *onsoňam* bar... (ŞB: 36)

[eger baǵša: bařartmađ ya:lǐ bolθo, biđ onθoŋom ma:]

“Eğer ozana beceremeyecek gibi gelirse, biz daha sonra da var(ız)”

Şonuň üçinem ýer gazar ýaly gural ýetmezçilik edipdir. (GG: 64)

[şonuŋ üçünöm yer ǵadar ya:lǐ ğurol yetmedöçilik edipdir]

“Bunundan dolayı da yer kazmak için alet yetersiz olmuş.”

2. Ýok ~ ok

Türkmençe fiil çekiminde olumsuzluk, *-mAndIr*, *-mA*, *-mAz* ekleri ve *däl* sözcüğünün yardımıyla yapılmaktadır. Ayrıca Türkmencede *ýok* [yo:q] sözcüğünün ekleşmesiyle yapılan şimdiki zaman olumsuzluk ifade eden ekler de bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili *Türkmen Diliniň Grammatikasy*'nda (2000: 272) *-Amok/ -Aňok/ -Anok/ -Amyzok/ -Aňyzok/ -Anoklar* şeklinin *-an/-en* ekleri ile *ýok* [yo:q] sözcüğünün birleşmesi sonucu oluştuğu belirtilmektedir. Aynı şekilde Buran (2014:176) ve Kara (2000: 15) da çalışmalarında şimdiki zamanın olumsuzluğun, fiil köklerine iyelik eki almış *-an/-en* sıfat fiil eki ve *yok* sözcüğünün getirilmesiyle ortaya çıktığını belirtirler. Clark (1998: 231) da şimdiki zamanın olumsuzluğunu ifade etmek için *-anok/-enok* [ano:q/eno:q] eklerinin kullanıldığını belirtmektedir. Bu çalışmada üzerinde durulmak istenen ise *ýok* [yo:q] sözcüğün kendinden uzun veya kısa ünlülü olması değil, söz konusu sözcüğün kendinden önceki kelime ile birleşerek morfofonolojik nöbetleşme ortaya çıkarmasıdır: *bilemok* [bilemo:q]< *bilenim ýok* “bilmiyorum”, *göreňok* [göreŋo:q]< *göreniň ýok* “görmüyorsun”, *alanok* [alano:q]< *alany ýok* “almıyor”, *gelemizok* [gelemiđo:q]< *gelenimiz ýok* “gelmiyoruz”, *edeňizok* [edeŋiđ:q]< *edeniňiz ýok* “yapmıyorsunuz”, *aydanoklar* [aydano:qlar]< *aydanlary ýok* “söylemiyorlar” vb.

Örneklerde de görüldüğü üzere yok sözcüğü kendinden önceki kelimeye eklendiğinde *y* ünsüzü yiter. Burada tekrar hatırlatmak gerekir ki sözcüğün sonunda oluşan uzunluk eklenme sonucunda veya *y* ünsüzünün düşmesi ile değildir. *ýok* [yo:q] sözcüğünün ünlüsü zaten uzun telaffuz edilmektedir. Yine Türkmencenin bazı diyalektlerinde *bilemok* [bilema:q] “bilmiyorum”, *ýazamok* [yaɖama:q] “yazmıyorum”, *eşidemizok* [eşidemiɖa:q] “duymuyorum” vb. şekilde *o* ünlüsünün *a* olarak telaffuz edildiğini duymak mümkündür (bk. TDG 2000: 272).

Gijäniň bir wagty, dagyň içinde men-ä kimi tapjagyňy hem *bilemok* (SE: 123)
 [gi:ɟæ:niŋ bîr waɟtî, da:ɟîŋ içinne men-æ: kimi tapjaŋŋî hem bilemo:q]
 “Ben gecenin bir vakti, dağın içinde kimi bulacağını da bilmiyorum”

-Näme, bolup oturyşymy *göreňokmy*? (SE: 290)
 [-næ:me, bolup oturşimî göröŋo:qmî?]
 “-Ne, halde oturuşumu görmüyor musun?”

3. ha/hä ~ a/ä

ha/hä [xa/hæ:] onay ifade eden ünlemler ünlü ile biten isim ve fiillerin ardından gelince telaffuzda sözcüğün son ünlüsü ve *ha/hä* ünlemlerinin *h* ünsüzü düşer, kalan ünlü ise uzar: *ady-ha* [a:d-a:] “adı ha”, *adamy-ha* [a:dam-a:] “adamı ha”, *şindi-hä* [şinn-æ:] “şimdi ha”, *galsa-ha* [ğa:lθ-a:] “kalsa ha”, *işlemäne-hä* [i:şlemæ:ne-æ:] “çalışmaya-ha” vb. Yine belirtme hal ekini alan şahıs zamirleri ile kullanıldığı zaman konuşmada belirtme hali ekinin ünlüsünün düştüğü görülür: *meni-hä* [men-æ:] “evet benim”, *bizi-hä* [bið-æ:] “evet biziz”, *olary-ha* [olor-a:] “evet onları” vb. Bu ses olayı Türkmencenin standart yazımında gösterilmez ancak telaffuzda duyulur:

Şindi-hä dört sany pyşdyl, dört sany ýaragly duşman hüjüm etse-de, sen olaryň garşysyna edil gaýa ýaly bolup dur. (SE: 202)
 [şinn-æ: dört θa:nî pişdîl, dört θa:nî yaraɟli duşma:n hüjüm etse-de, θen oloŋ ɟarşîθına edil ɟaya ya:lî bolup dur]
 “Şimdi ha dört tane kaplumbağa, dört tane silahlı düşman hücum etse de onların karşısında kaya gibi dur.”

— Maňa *galsa-ha*, gözöl göwni, goý, ýatybersin! (SE:237)

[maňa ɡa:lθ-a: gözöl göwnü, goý, yatiberθin]

“Bana kalsa, kendi isteği, bırak, uyusun!”

4. How ~ ow

–*how* seslenme ünlemi ünlüyle biten isimlerden veya fiillerden sonra geldiğinde konuşma sırasında sözcüğün son ünlüsü ve ünlemin başındaki *h* ünsüzü kaybolur. Ancak bu durum yazıda gösterilmez: *işlesene +how* [i:şlesenow] “çalışsana be”, *aytsana how* > [aytθanow] “söyelsene be”, *oýlaýmaly how* > [oýlaymalow] “düşünmeli be”, *ýaly how* > [ya:low] “gibi be”, *ýeri how* > [ýerow] “haydi be” vb.

- *Ýeri how*, Japbaklar, bugdaýy nädyärsiňiz? (SE: 223)

[yerow, ʃappaqlar, buǵdoyu næ:dyæ:rθiŋið?]

“Haydi, be Capbaklar, buğdayı ne yapıyorsunuz?”

Myrat aga bu zatlary görüp: «Eý toba, her bir zady *oýlaýmaly how*» diýip, jübüsindäki ýekeje gyran puluny barlap gördi. (I: 42)

[mıra:t a:ğa bu δa:tlarē görüp: “ey towo, her bir δa:dī o:ylaymalow” diyip, jüwüθünnæ:ki yekeje ğira:n pulunī ba:rlap gördü]

“Murat Ağa bu şeyleri görünce: “Ey tövbe, her şeyi düşünmeli be” diyerek, cebindeki tek kuruş parasını kontrol etti.”

5. dagy ~ agy

Türkmencedeki *dagy* [da:ği] bağlacı Türkiye Türkçesindeki *da* bağlacına karşılık gelmekle birlikte çoğul anlamı da vermektedir. Yani eklendiği sözcüğe çokluk, kalabalık veya birden fazla olma gibi anlam katmaktadır. Bu kullanımıyla Türkiye Türkçesindeki *-gil* ekiyle ifade edilen anlama denk gelmektedir: *ejem dagy* [eʃem na:ği] “annemgil”, *dayym dagy* [da:yim na:ği] “dayımgil”, *Guwanç dagy* [ɡuwanç da:ği] “Guwanç’gil” vb. İsimlerin sonuna gelen bu bağlaç Türkmencedeki ünlü ile biten bazı şahıs isimlerinin arkasından geldiği zaman önündeki sözcüğün son ünlüsü düşer: *Ataly dagy* [atallaği] “Atalı da”, *Geldi dagy* [gella:ği] “Geldi de”, *Sary dagy* [θa:rraği] “Sarı da” vb. Şahıs isimlerinin dışında az da olsa ünlü ile biten diğer sözcüklere geldiği zaman konuşmada ünlü sesin düştüğü görülür: *eli dagy* [ella:ği] “eli de”, *sesi dagy* [θeθθa:ği] “sesi de” vb. Bu bağlacın ünsüz ile

sonlan sözcüklere geldiği zaman *yyl dagy* [yilla:ği] “yıl da”, *gün dagy* [günna:ği] “gün de”, *dogan dagy* [doğonna:ği] “kardeş de” ve yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi ünsüz asimilasyonu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu konuya ünsüz benzeşmesi ile ilgili bölümünde genişçe yer verilmiştir. Yukarıda sözü edilen ses olayı Türkmencenin standart yazımda gösterilmez; ancak telaffuzda ortaya çıkar.

Çary dagy üç adam bolup, dyknyşykdan çykyp ugrady (I:327)

[ça:rî da:ği üç a:dam molup, diqnişiqdan çiqip ugradî]

“Çarı(lar) da üç kişi, kalabalıktan çıkarak gitti”

Ýylanlynyň oýunyň demirgazyk ýakasy *Sary dagynyň* gara ýatagydy (I:351)

[ýilanlîniň o:yuniň demirgadiq yaqaθî θa:rra:ğîniň gara yatağîdi]

“Yılanlı ovasının kuzey yakası Sarıgillerin çiftliğiydi (mallarının beslediği yer)”

6. Kısmi tekrarlarda [m, p, s] nöbetleşmesi

Türkçede kısmi tekrarları, morfonolojinin yoğun uygulama alanının bulunduğu yapılardan biri olarak değerlendirmek mümkündür. Sözcük başındaki ünlü ya da ünsüz-ünlü grubunun kopyalanarak [m, p, r, s] ünsüzlerinden biriyle kapatıldığı ve elde edilen bu yeni katmanın sözcüğün başına eklendiği kısmi tekrarlarda morfonolojiyi ilgilendiren ana mesele, bu işlem sırasında [m, p, r, s] ünsüzlerinden hangisinin tercih edileceğidir (Aslan 2006: 551). Bir sözcüğün anlamını kuvvetlendirmek için sözcüğün ilk hecesi alınıp sonuna [m, p, r, s] ünsüzlerinden biri ilave edilir ve oluşan yeni hece, sözcüğün başına eklenir: *bomboş*, *yamyaş*, *apaçık*, *dosdoğru*, *çırılçıplak* vb. Bu nöbetleşme diğer Türk dillerinde de görülmektedir (bk. Müller 2003). Türkmencede de bu tür tekrarların [m, p, s] ünsüzleriyle yapıldığı görülür: *göm-gök* [gömgö:k] “masmavi, yemyeşil”, *yom-yok* [yomyo:q] “yomyok”, *gap-gara* [ğapğara] “simsiyah”, *ap-açyk* [apaçiq] “apaçık”, *gös-göni* [göθgönü] “dümdüz”, *dos-dogry* [doθθoğri] “çok doğru” vb.

- Ýaprajyklar *göm-gök*-de, güller näme üçin gyzgylt? (SE: 17)

[-yaprajiqlar gömgö:k-dö, güllör næ:me üçü:n giðgiilt?]

“-Yapracıklar yemyeşil de, çiçekler niye kırmızımsı?”

Orta Aziýada gan dökmezden ýeňiş gazanmak toplaryň sanyna *gös-göni* proporsionaldyr» diýip, bir syhly nygtaýar eken. (GG: 21)

[orto a:dyada ga:n nökmöddön yeňiş gadanmaq toploruň θa:nina göθ-gönü proporsionallir” diýip, bir θi:xlī niğtaya:r eken]

“Orta Asya’da kan dökmeden zafer kazanmak topların sayısıyla dosdoğru orantılıdır diyerek, kesin belirtirdi.”

7. İlgi hal ekinin katılımıyla gerçekleşen nöbetleşmeler

Türkmencede şahıs ve işaret zamirlerin üzerine ilgi hali ekinin eklenmesiyle hece düşmesi gerçekleşmektedir. Özellikle son yıllarda bu türdeki kelimelerin kullanılışı gittikçe yaygınlaşmaktadır. İlgi hali ekinin getirilmesiyle şahıs ve işaret zamirlerindeki n ünsüzü ve ilgi hali ekinin ünlüsü düşer: *men+iň> meň* [meň] “benim”, *sen+iň> seň* [θeň] “senin”, *o (ol)+n+uň> oň* [oň] “onun”. Bu ses olayı şahıs zamirlerinin sadece teklik biçimlerinde görülmektedir. Ayrıca bu biçimler yazıda gösterilmez ama konuşmada daima bu şekilde kullanılmaktadır. İşaret zamirlerinde de *mu (bu) +n+ uň >muň* [muň] “bunun”, *şu+n+uň> şuň* [şuň] “şunun”, *şo (şol)+n+uň >şoň* [şoň] “onun”, *olar+yň >olaň* [oloň] “onların”, *bular+yň >bulaň* [buloň] “bunların” vb. biçimlerde gerçekleşir.

İlgi eki almış şahıs ve işaret zamirlerinin üzerine aitlik eki *+kl*’nin eklenmesiyle de nöbetleşme ortaya çıkar: *men+iň+ki> meňki* [meňki] “benimki”, *o(ol)+n+uň+ky> oňky* [oňqī] “onunki”, *şo (şol)+n+uň+ky> şoňky* [şoňqī] “şununki”, *mu(bu) +n+ uň+ky >muňky* [muňqī] “bununki” vb. Aitlik ekinin kullanımını ise edebi eserlerde görmek mümkündür.

- *Seniň adyň näme?* (SE: 96)

[θeň a:diň næ:me?]

“Senin adın ne?”

Birden Uzuk *meňki* bolaysa, mende hiý dünýäde başga arman galarmyka? (I: 5)

[birdan u:duq meňki bola:yθa, menne hiy dünýæ:de başga arma:n ga:larmiqa?]

“Birden Uzuk benim olursa, dünyadan başka isteğim olur mu ki?”

-*an/en* sıfat-fiil eki alan sözcüklerin üzerine iyelik ekleri + hal ekleri getirilirse, iyelik ekinin ünlüsü ve bazı örneklerde ayrıca *n* ünsüzü düşer. Bu özellik yazıda gösterilmez ancak telaffuzda gerçekleşir ve çok az da olsa edebî metinlerin bazılarında *n* ünsüzünün düşürülerek yazıldığı da görülmektedir: *geleninizde* [geleñiðde] “geldiğinizde”, *duranymda* [duramda] “durduğumda”, *aydanymyzdan* [aydamıðdan] “söylediğimizde” vb.

-Men saña talaban *duramda*, guýa girmeli diýip aýtmandyň ahyry (SE: 299)

[*-men* θaŋa talaw:an duramda, guya: girmeli diyip aytmanñij a:hirij]

“-Ben sana işçi olduğumda, kuyuya girmeli diye söylememiştin sonuçta.”

-Özüñizden ulynyň ýanyna *geleninizde*, edep bilen çöküñize düşüp otyrlar (I: 154)

[ö:ðünjüððön ulunuñ ya:nına geleñiðde, edep bilen çökünjüzö düşüp otı:rlor]

“Kendinizden büyüğün yanına geldiğinizde, edep ile diz üstü oturulur.”

8. Kişi ve iyelik eklerinin katılımıyla gerçekleşen nöbetleşmeler

Şimdiki zaman eki *-ýar/-ýär*, çokluk 3. Kişi eki *+lar/+ler* ve sıfat fiil *-an/-en* ekleri almış olan sözcüklerde, bu eklere getirilen şahıs ve iyelik eklerinin ünlüsü de düşmektedir. Bu durum Türkmencenin yazı dilinde gösterilmemektedir. Ancak konuşmada daima düşürülerek telaffuz edilmektedir: *alýaryn* > *alýan* [alyan] “alıyorum”, *öwrenýärsiñ* > *öwrenýäñ* [öwrenyæ:ŋ] “öğreniyorsun”, *oglanlarymyň* > *oglanlammyň* [oğlanlammij] “oğullarımın”, *gözlerimiz* > *gözlemmiz* [göðlemmið] “gözlerimiz”, *aydanyma* > *aydamma* [aydamma] “söylediğime”, *görkezeniñizde* > *görkezeññizde* [görkedeññiðde] “gösterdiğinizde” vb.

Myrat jan! Meniň janym sag, keypim kök! Söweşde abraý *alýaryn*. (SE: 36)

[mıra:t ja:n! meñ ja:nim θağ, keypim kök! θöwöşdö a:wray alya:n]

“Murat’cığım! Benim canım sağ, keyfim yerinde! Savaşta şeref kazanıyorum.”

Ony öldürtsem, seni derrew ogullyk alaryn, *oglanlarymyň* deñinde öz gezegiñ

bilen seni öýärin — diýip, Durda has ýakyn süýşdi (I: 311)

[onu öllürtθöm, θeni derrew oğulluq alarñ, oğlanlammij deñinne ö:ð geðegiñ wilen

θeni öyæ:rin –diyip, durda: xa:θ ya:qin öüyşdü]

“Onu öldürtsem, seni hemen oğulluk alırım, oğullarıma denk kendi sırasıyla seni de evlendiririm- diye, Durdı’ya daha da yaklaştı.”

Siz, belki, meniň *aydanyma* ynanmarsyňyz; oňa gözi düşen oğlanlar agyzlaryny açyp galdylar (SE: 156)

[θið, belki, meň aydamma inanmaθθiñið; oŋo gödü düşön oğlonlor ağıðlarini açip ga:llilar]

“Siz, belki, benim söylediğime inanmazsınız; ona gözü düşen oğlanlar ağızlarını açarak kaldılar.”

9. +yş/+iş ekinin ünlüyle başlayan ek almasıyla gerçekleşen nöbetleşmeler

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmencede de fiilden isim yapan +yş/+iş [+iʃ/+iʃ] ekinin, ünlüyle biten fiillere eklendiği zaman araya /y/ ünsüzünün girdiğinden önceki bölümlerde bahsedilmişti. Şimdi ise kendinden sonra ünlü ile başlayan ek geldiği zaman bu ekte oluşan nöbetleşme üzerinde kısaca durulacaktır. Bu eki Clark (1998: 69) +yş/+iş, Kara (2001: 31) +yş/+iş/+uş/+üş biçiminde gösterirken Amanmyradowa (2008: 9)’nın eki +ýyş/+ýiş biçiminde ele aldığını söylemek gerekir. Fiillere eklenen +yş/+iş ekleri kendinden sonra ünlü ile başlayan ek aldığı boşluk doldurucu /y/ sesinden sonra gelen ünlü düşmektedir: *gara-y+yş* > *garayşyny* [ğarayşini] “bakışını”, *ýaşa-y+yş* > *ýaşaşymyz* [ya:şayşimið] “yaşayışımız”, *tayýarla-y+yş* > *tayýarlayşym* [tayyarlayşim] “hazırlayışım”, *gözle-y+iş* > *gözleyşi* [gödlöyşü] “arayışı”, *işle-y+iş+iñiz* > *işleyşiñiz* [i:şleyşiñið] “çalışışınız” vb. Ünlü ile sonlanmayan fiillere eklendiği zaman da ekin ünlüsünün düştüğü görülmektedir: *duý-uş* > *duýşyň* [duyşin] “hissedişin”, *gör+üş* > *görşi* [görsü] “bakışı”, *ur-uş* > *urşunda* [urşunno] “savaşında” vb.

Emma ol şol gözleriň *garayşyny* üytgetmedi. (SE: 99)

[emma ol şol gödlörünğarayşini üytgetmedi]

“Ama o şu gözlerin bakışını değiştirmede.”

Gökdepe *urşunda* ýaragyň yeñendigi hemme kişä belli zat (GG:18)

[gö:kdepe urşunno yarağinğyeñennigi hemme kişæ: belli ða:t]

“Göktepe savaşında silahın kazanandığı herkese belli.”

10. Sayı isimleriyle ilgili nöbetleşmeler

Türkmencede “bir iki”, “bir iki üç” ve “on iki” gibi sayı adları beraber söylendiği konuşma dilinde hece birleşmesi gerçekleşmektedir, ancak bu durum yazıda çok az temsil edilir: *bir iki* [bırki] “bir iki”, *bir iki üç* [birküç] “bir iki üç”, *on iki* [onki] “on iki”. *İki* sözcüğü ünlü ile başlayan başka sözcüklerle beraber kullanıldığında da benzer nöbetleşmeler gerçekleşebilmektedir: *iki uçly* [iku:çli] “belirsiz”, *iki elli* [ikelli] “iki elli” vb.

Bir-iki-üç günläp ýol ýöräp, Myrat jany Akja işanyňka alyp bardym (K: 104)

[birküç günlæ:p yo:l yöræ:p, mıra:t ja:nı a:qja i:şa:ninça alıp bardım]

“Bir iki üç gün yol yürüyerek, Murat’cığı Akca işana götürdüm.”

Köne Gökdepe häzirki Gökdepe galasyndan on-on iki kilo-metr demirgazyk-günbatarrakda yerleşýär eken (GG: 3)

[könö gö:kdepe hæ:ðirki gö:kdepe gala:θinnan o:n-onki kilo-metr demirgaðiq-günwattara:qda yerleşyæ:r eken]

“Eski Gökdepe şimdiki Gökdepe kalesinin on-on iki kilometre kuzey batısında bulunuyor.”

11. İşaret sıfatlarıyla ilgili nöbetleşmeler

Türkmence konuşma dilinde, işaret sıfatlarının ünlüyle başlayan bazı sözcüklerle birlikte kullanılması sonucu şu tür nöbetleşmeler gerçekleşmektedir: *bu yerde* [bu yerde] ~ *bärde* [bæ:rde] “burada”, *şu yerde* [şu yerde] ~ *şörde* [şördö] “şurada”, *ol yerde* [ol yerde] ~ *orda* [o:rdo] “o yerde” vb. Türkmencedeki bu kullanım konuşmada yaygındır, standart yazımda ise gösterilmez.

Ol *bu yerde* güýmenip, beýleki gyz-gelinlerden arany açdy (I:12)

[ol bæ:rde gümönüp, beyleki gi:ð-gelinlerden a:ranı aşdı]

“O burada oyalanırken diğer kız gelinlerden uzaklaştı”

-Daşkende gitmän, *şu yerde* okaňda bolmaýarmy? (SE: 39)

[daşkende gitmæ:n, şördö oqa:nda bolmoyamı?]

“ Taşkent’e gitmeden, şurada okusan olmuyor mu?”

12. Năme soru sözcüğüyle ilgili nöbetleşmeler

Türkmençe konuşma dilinde, năme soru sözcüğünün ünlüyle başlayan bazı sözcüklerle birlikte kullanılması sonucu şu tür nöbetleşmeler gerçekleşmektedir: *năme edýä* > *nădyä* [næ:dyæ:] “ne yapıyor”, *năme edeli* > *nădeli* [næ:deli] “ne yapalım”, *năme etdiň* > *nătdiň* [næ:tdiň] “ne yaptın”, *năme üçin* > *năçün* [næ:çün] “ne için”, *năçeden* > *năden* [næ:den] “ne kadar” vb. Bunların iki biçimi de hem yazımda hem konuşmada yaygındır.

Görogly diýer, *nădeli*? (ŞB: 45)

[gö:roğli diyer, næ:deli?]

“Köroğlu der, ne yapalım?”

Ozaldan *năçün* ölmedim? (I:134)

[oðollon næ:çün ölmödüm?]

“Önceden ne için ölmedim”

13. Al+yp sözcüğünün gel-, git-, ber- fiillerle birleşmesine bağlı nöbetleşmeler

Türkmencede *-(I)p* zarf-fiil ekini almış *al-* fiilinin, *gel-*, *git-*, *ber-* fiilleriyle birleşmesi sonucu, hece yitimiyle kısalan yeni formlarının kullanılabilirdiği görülmektedir: *alyp gitmek* > *akitmek* [æ:kitmek] “alıp gitmek”, *alyp gelmek* > *akelmek* [æ:kelmek] “alıp gelmek”, *alyp bermek* > *äbermek* [æ:wermek] “alıp vermek”. Bu yapılar, Türkmencede hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde kullanılmaktadır.

-*Äkitseler*, gidersiň.

-*Äkitmeseler* hem giderin (SE:45)

[-æ:kitθeler, giderθiň]

[-æ:kitmeθelerem gidern]

“-Götürseler, gidersin”

“-Götürmeselerde giderim”

-Äberin -diyip, Allak, ýaragy alyp, aty münüp, obadan çykyp gitdi (I: 355)

[-æ:weriŋ-diyip, Allaq, yarağı alıp, atı münüp, o:wodon çiqip gitdi]

“-Alıp verin-diye, Allak silahı alarak, ata binip, köyden çıkıp gitti.”

14. Öyle, böyle sözcüklerinin et- fiiliyle birleşmesine bağlı nöbetleşmeler

Türkmencede *öyle*, *böyle* sözcüklerinin ünlüyle başlayan bazı sözcüklerle birlikte kullanılması sonucu şu tür nöbetleşmeler gerçekleşmektedir: *şeyle etmek* > *şeytmek* [şeytmek] “öyle yapmak”, *beyle etmek* > *beýtmek* [beytmek] “böyle yapmak”, *eýle etmek* > *eytmek* [eytmek] “öyle yapmak” vb.

Biziň hatarymyzy çetinde köp ýyllardan bäri saýalap oturan pukarany *şeyle etmekleri* gaty ýokuş degýä — diyip, köyneginiň eteginden elini sokup, gapyrgalarynyň ýüzünü gars-gars gaşandy (I:81)

[biđiň xatarmiđiň çetinde köp yillardan bæ:ri θa:yalap oturon puqarani şeytmekleri ğati yoquş degyæ: diyip, köynögnüň eteginen elini θoqup, ğapirğalariniň yüdünü ğarθ- ğarθ ğaşanni]

“Bizim sıramızın kenarında uzun yıllardan beri gölgeleyip oturan fakiri öyle yapmaları çok dokundu- diye, gömleğinin altından elini sokarak, kaburgalarının üstünü kırt kırt kaşdı.”

Beýtmek gerek däl, janym! (enedilim.com)

[beytmek gerek gæ:l, ja:nim]

“Böyle yapmaya gerek yok canım!”

16. Sözcük birleşmesiyle oluşan diğer nöbetleşmeler

Türkmençe konuşma dilinde, art arda kullanılan sözcüklerde şu tür nöbetleşmeler gerçekleşebilmektedir: *öňki ýyl* > *öňnil* [öňñül] “geçen yıl”, *öňki gün* > *öňnin* [öňñün] “önceki gün”, *bu gün* > *bun* [bu:n] “bugün”, *şu gün* > *şun* [şu:n] “şu gün”, *biri gün* > *birün* [birü:n] “o bir gün”, *ýeke elli* > *ýekelli* [yekelli] “yardım edecek kimsesi bulunmayan”, *aňry ujy* > *aňrujy* [aňru:ju] “imkan olursa”, *orta ara* > *ortara* [orta:ra] “orta

yer”, *ene ata* > *enata* [enata] “anne baba”, *aga ini* > *agini* [a:ğini] “ağabey kardeş”, vb. Bu tipteki örnekler sadece konuşmada kullanılır, yazıda gösterilmez. Ancak yazıda gösterilenleri de vardır: *gelneje* < *gelin eje* “yenge”.

- Sen ol aýaldan sora: onuñ *öñki günü* ýagşymy, indiki günü ýagşy? - diyen eken
(SE: 307)

[-θen ol aya:llan θo:ro: onuñ öñjini yağşimī, inniki günü yağşı ?- diyen eken]

“Sen o kadına sor: Onun önceki günü mü iyiydi, şimdiki günü mü? – demiş”

— Aý, ol hawa-la, ýöne bu işde *ene-ata* nämä razy bolsa, şol bolar (I: 56)

[-ay, ol howwo-lo, yö:nö bu i:şde en-ata næ:mæ: ra:đi bolθo, şol bolor]

“ E, o doğru, ama bu işte anne baba neye razıysa, o olur.”

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkmencede görülen morfofonolojik nöbetleşmeler, gerçekleştikleri fonetik ve morfolojik koşullar dikkate alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Türkmencenin ilgi çekici birçok fonetik özelliği, yazıda gösterilmemekte ancak konuşma dilinde yaygın bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu nedenle yazıya yansımayan fonetik özellikler, anadili konuşuru olmayan araştırmacılar için çözümlenmesi kolay olmayan durumlar yaratmaktadır. Fonetik ve morfofonolojik özelliklerin yazıya yansımaması ama konuşma dilinde düzenli bir biçimde gerçekleşiyor olması, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılığın daha fazla olmasına da neden olmaktadır. Bu çalışmada Türkmencenin, yazı dilinin gizlediği sesbilgisel özellikleri, örneklerin anadili konuşurlarınca seslendirilen şekillerinin transkripsiyonlu olarak verilmesiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Öncelikle, Türkmencede ünlü uyumları ve buna bağlı alomorf nöbetleşmeleri ele alınmış; Kırgızca, Yakutça, bazı Sibirya diyalektleri gibi Türkmencede de dudak uyumunun güçlü bir şekilde bulunduğu örneklerle anlatılmıştır. Bu konuda dikkati çeken önemli bir nokta ise Türkmence sözcüklerde ilk hecede bulunan yuvarlak ünlülerin sonraki heceleri etkilemesi, yazıya yansımada da dudak uyumunun konuşma dilinin önemli bir özelliği olmasıdır: *çörek* [çörök] “ekmek”, *orak* [oroq] “orak”, *uly* [ulu] “büyük”, *üçin* [üçü:n] “için” vb. Buradan hareketle çalışmada, *-lAr*, *-DA*, *-DAn*, *-Ar*, *-A/-An*, *-mA*, *-mAk*, *-mAz*, *-sA*, *-An*, *-cAk*, *-dIr*, *-dI*, *-I/-nI*, *-II* gibi eklerin dudak uyumuna nasıl girdiği ve yuvarlak ünlülü alomorfları gösterilmeye çalışılmıştır. Söz konusu ekler uygun fonetik çevrelerde dudak uyumuna girerek *öyler* [öylör] “evler”, *oglanlardan* [oğlonlordon] “oğlanlardan”, *okuwyny* [oquwunu] “okulunu”, *suwly* [θuwlu] “sulu” vb. şekillerde telaffuz edilmektedir.

Türkmencenin eklerinde önlük-artlık uyumuna bağlı alomorf nöbetleşmeleri de gösterilmiş, Türkiye Türkçesinde tek biçimli oldukları için uyuma girmeyen *-ken*, *-ki*, *-yor* eklerinin işlevsel dengi olan *-ka/-kä*, *-ky/-ki*, *-ya/-yâ/-yar/-yâr* eklerinin Türkmencede önlük- artlık uyumuna girebildikleri görülmüştür. Dikkat çeken bir başka konu ise, Türkmencede /ı/ ünlüsü ile biten eklerin /ı/ ve /i/ arasında bir değerle /i/ biçiminde telaffuz edilmesidir. /i/ olarak telaffuz edilen bu ünlü incelenirken, bilinen geçmiş zaman eki *-dy*, belirtme hali eki *+y/+ny*, 3. şahıs iyelik eki *+y/+sy*, isimden sıfat yapma eki *+ly* ve soru eki *+my*’dan hareketle örnekler verilmiştir: *bar-dy* [ba:di] “vardı”, *saç+y* [θaçi] “saçı”,

gapy+sy [gäpïθi] “kapısı”, *adalat+ly* [adalatli] “adaletli”, *aljak+my* [aljaqmi] “alcak mısın?” vb. /ɪ/ ünlüsünün öndamaksillaşmasının sebebi olarak ise konuşmada daha kolay söylenmesi, bazı sözcüklerde *ɪ* ünlüsü ile yan yana gelen *r*, *l* ve *y* ünsüzlerinin öndamaksillaştırıcı etkisi veya bazı kelimelerin ilk hecesinde asli uzun ünlüsü bulunması vb. düşünülebilir.

Tezin “Eklenme Sırasında Sözcük Tabanında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler” adını taşıyan ikinci bölümünde, özellikle orta hece ünlüsünün sıfırla nöbetleşmesi üzerinde durulmuştur. Türkmencede orta hecede ünlü nöbetleşmesini hem Türkmence sözcüklerde hem de alıntı sözcüklerde görmek mümkündür: *ogul ~ ogly* [oğul ~ oğli] “oğul ~ oğlu”, *ömür ~ ömri* [ömür ~ ömri] “ömür ~ ömri” vb. Ancak aynı yapıda olan sözcüklerde dar ünlünün düşmediğine de rastlanır. Bu bölümde, Türkmencede sonu *r*, *l*, *n*, *s*, *z*, *ş*, sesleriyle biten sözcüklerin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecedeki dar ünlüyü yitirmesi üzerinde durulmuştur: *bagyr ~ bagry* [bağir ~ bağri] “bağır ~ bağrı”, *agyz ~ agzy* [ağïð ~ ağđi] “ağız ~ ağzi” vb. İlk hecesi açık, ikinci hecesi *-yIr*, *-vIr*, *-vIs* yapısında olan eylem gövdeleri *-A*, *-I*, *-m*, *-Ik*, *-Il* eklerini aldıklarında ikinci hecelerindeki dar ünlüyü yitirirler: *ayyr- ~ ayry*, *ayrym* [ayir ~ ayri, ayrim] “ayır ~ ayrı, ayırım”, *buýur- ~ buýruk* [buyur ~ buyruq] “buyur ~ buyruk” vb. Taraf-yön gösteren *bäri*, *daşary*, *içeri*, *ileri*, *yokary* gibi sözcüklerinde de /I/ ünlüsünün sıfırla nöbetleştiği görülür: *daşary ~ daşarky*, *daşarlar* [daşari ~ daşarqi, daşarlar] “dışarı ~ dışarkı, dışarılar”, *yokary ~ yokardaky*, *yokarrak* [yoqari ~ yoqarda:qi, yoqarra:q] “yukarı ~ yukardaki, daha yukarı” vb. Türkmencede bazı isim soylu sözcüklere *-A*, *-Al*, *-Ar*, *-lAmAk* isimden fiil yapım ekleri geldiğinde sözcüğün sonundaki dar ünlüyü veya son iki sesi yitirirler: *oýun ~ oýnamak* [oyun ~ oynamaq] “oyun ~ oyna-”, *uky ~ uklamak* [u:qi ~ u:qlamaq] “uyku ~ uymak” vb. Bunların dışında bu bölümde Türkmencede yazıda gösterilmeyen ama konuşma dilinde gerçekleşen dar ünlünün sıfırla nöbetleşmesinden de söz edilmiştir. Orta hecede geniş ünlü ~ ø nöbetleşmesi ise Türkmencenin yazımında hiç görülmemektedir. Konuşma dilinde ise tek örneğine *nire* soru zamirinde rastlanmaktadır: *nire > nirede ~ nireden* [ni:re > ni:rde ~ ni:rden] “nere > nerede ~ nereden”.

Bu bölümde Türkmencede /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleriyle biten sözcüklerin ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ötümlü karşılıkları olan /b/, /c/, /d/, /ğ/ ünsüzleriyle nöbetleşmesi üzerinde de durulmuştur: *at ~ adyň* [a:t ~ a:diň] “ad ~ adın”, *agaç ~ agajy* [ağaç ~ ağajï] “ağaç ~ ağacı”. Türkmencede bu nöbetleşme yalnız ünlü ile başlayan ekler geldiğinde değil

ünlüyle biten sözcüklere /y/, /r/ ünsüzleriyle başlayan ekler geldiğinde de gerçekleşmektedir: *giç ~ gijräk* [gi:ç ~ gi:jræ:k] “geç ~ daha geç” vb. Türkmencede tek heceli sözcüklerin sonundaki /k/, /p/, /t/, /ç/ ötüksüz ünsüzlerinin ötümlü ünsüzlerle nöbetleşmesinde ünlülerin uzun ya da kısa olmasının rolü büyüktür. Yani tek heceli sözcüklerde ünlüler kısa olarak söyleniyorsa /k/, /p/, /t/, /ç/ sert ünsüzleri yumuşak /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlerine dönüşmezler: *kak ~ kaky* [qaq ~ qaqi] “kavun kurusu”, *kök ~ köki* [kök ~ köki] “kök ~ köki” vb. Bu nöbetleşme Türkmencede bazı alıntı sözlerde de gerçekleşebilmektedir: Ar. *sagat ~ sagady* [θa:ğat ~ θa:ğadi] “saat ~ saati”, Rus. *bilet ~ biledy* [bilet ~ biledi] “bilet ~ bileti” vb.

Türkmençe konuşma dilinde, yazı dilinden farklı olarak iki sözcük art arda söylendiği zaman ilk sözcük /k/, /p/, /t/, /ç/ ötüksüz ünsüzlerinden biriyle bitiyorsa ve ardından gelen sözcük ünlü ile başlıyorsa ötüksüz ünsüzler ötümlü /g/, /b/, /d/, /c/ ünsüzlere dönüştürülerek telaffuz edilir. Fakat bu durum yazıda gösterilmez: *ak at* [a:ğ at] “beyaz at”, *tut ağaç* [tu:d ağaç] “dut ağacı” vb.

“Eklenme Sırasında Sözcük Tabanı ile Ek Sınırında Görülen Morfofonolojik Nöbetleşmeler” bölümünde sözcük ve ek birleşmesi sırasında türeyen/ortaya çıkan sesler üzerinde durulmuştur. Bu konuda Türkmençe ve Türkiye Türkçesi arasındaki önemli bir farklılık ise Türkmencede boşluk doldurucu /y/ sesine çoğu zaman ihtiyaç duyulmamasıdır. Ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan eklerin gelmesi durumunda Türkmencede farklı bir işleyiş devreye girer ve /y/ sesine ihtiyaç olmadan, ikincil ünlü uzaması yoluyla birleşme gerçekleşir. Türkmencede ünlüyle biten sözcüklere ünlüyle başlayan eklerin getirilmesi durumunda iki ünlünün birleşmesiyle uzun ünlü ortaya çıkmaktadır: *gapy+a>gapa* [ğapa:] “kapıya”, *depe+e>depä* [depæ:] “tepeye” vb. Ancak Türkmencede *+yş/+iş* [+iş/+iş] fiilden isim yapım ekleri ünlüyle biten fiillere eklendiği zaman araya /y/ ünsüzü girmektedir: *yäş-a-y+yş> yäşayış* [ya:şayış] “yaşayış”, *gara-y+yş > garayış* [ğarayış] “bakış” vb. Görüldüğü üzere bunun dışında Türkmencede yardımcı veya bağlayıcı ünsüz olarak /y/ kullanılmamaktadır.

Türkmençenin asli uzunluklar kadar dikkat çekici bir başka yönü de morfofonolojik nedenlerle gerçekleşen ikincil ünlü uzunluklarıdır. Türkmencede eklenme sırasında oluşan ikincil ünlü uzunlukları hal eklerinden ilgi, yönelme, belirtme, vasıta hal ekinin katılmasıyla görülmektedir. Ayrıca 1. ve 2. kişi iyelik eklerinin katılımıyla da ikincil ünlü uzunlukları

gerçekleşir. *-ň/-yň/-iň/-uň/-üň* biçiminde beşer alomorfu bulunmaktadır. Baskakov (1970: 40), Täçmyradow (2002: 77), Hydyrow (1960: 22), Kara (2000: 14), Buran (2014: 164) gibi araştırmacılar ünlüyle biten isimlere söz konusu iyelik eklerinin ünlü ile başlayan biçimlerinin eklenerek iki ünlünün birleşmesi sonucunda uzunluğun ortaya çıktığını belirtmişlerdir: *alma+yam>almam* [alma:m] “elmam”, *köçe+imiz> köçämiz* [köçæ:mið] “sokağımız” vb. Ancak Türkmencede söz konusu eklenme sırasında oluşan ünlü uzunluğu iki ünlü birleşmesi sonucunda değil, iyelik ekinin ünsüz ile başlayan alomorflarının eklenmesi sonucunda da meydana gelmektedir: *ata+m>atam* [ata:m] “dedem”, *gapy+ň>gapyň* [gäpi:ŋ] “kapın” vb.

“Morfofonolojik Nedenlerle Gerçekleşen Ünsüz Benzeşmeleri” bölümünde, Türkmencede Sözcük sonundaki ünsüzle ek başındaki ünsüzün yan yana gelmesi sonucu ortaya çıkan ilerleyici, gerileyici ve karışık benzeşmeler incelenmiştir. Bu ses olayı Türkmencenin standart yazımında gösterilmez, ancak konuşma yaygın olarak gerçekleşir. Bu bölümde yalnız söz sonu ve ek başı ünsüzlerinin benzeşmesi değil, aynı zamanda art arda gelen iki sözcüğün ünsüzleri arasında görülen benzeşmeler de gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, ilerleyici benzeşmenin Türkmencenin konuşma dilinde oldukça yaygın olduğu görülmüştür. Belli başlı ünsüz benzeşmeleri arasında *n+d > nn*, *l+d > ll*, *t+ç > çç*, *ç+d > şd* vb. sayılabilir: *okan+dyr* [oqa:nnir], *sen+de* [θenne], *yol+daş* [yolloş], *gül däl* [güllæ:l], *surat+çy* [θura:ççi] “ressam”, *ber+jek däl* [berjekgæ:l] “vermeyeceğim” vb.

“Diğer Morfofonolojik Nöbetleşmeler” başlığını taşıyan son bölümde ise sözcüklerle enklitiklerin, sözcüklerle diğer sözcüklerin birleşmesi sırasında ortaya çıkan ses değişimleri ele alınmıştır. Bölümün içeriğini Türkiye Türkçesinde *kaynaşma* (Demir-Yılmaz 2011:97), *hece düşmesi* (Clark 1998:71; Eker 2006:311), *ünlü/hece düşmesi* (Demircan 1996:93), *enklitiklerde görülen morfonolojik nöbetleşmeler* (Aslan 2006:556) gibi farklı terimlerle ele alınan konular oluşturmuştur. Türkmencede *hem* bağlama edatının, *h* ünsüzünün sıfırla nöbetleşmesiyle şahıs zamirlerine ve isimlere *-am/-em* biçiminde eklenerek de kullanılması: *men hem> menem* “ben de”, *ol hem> olam* “o da” vb.; *yok* (*-ok*): *yok* [yo:q] sözcüğü, kendinden önceki sözcükle birleşerek bir bakıma morfonolojik bir nöbetleşme gerçekleştirmesi: *bilemok* [bilemo:q] < bilenim yok “bilmiyorum”, *göreňok* [göreŋo:q] < *göreniň yok* “görmüyorsun”, *alanok* [alano:q] < alany yok “almıyor” vb. ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, Türkmencede “*bir iki*”, “*bir iki üç*” ve “*on iki*” gibi sayıların beraber söylendiği zaman gerçekleşen hece kaynaşması: *bir iki* [birki] > bir iki”,

bir iki üç [břrküč] “bir iki üç”, *on iki* [onki] “on iki” ve sözcüklerin birleşmesi ile ortaya çıkan *şeyle etmek* > *şeytmek* [šeytmek] “öyle yapmak”, *beyle etmek* > *beymek* [beytmek] “böyle yapmak”, *eyle etmek* > *eytmek* [eytmek] “öyle yapmak; *öñki ýyl* > *öñnil* [öññül] “geçen yıl”, *öñki gün* > *öññin* [öññün] “önceki gün”, *bu gün* > *bun* [bu:n] “bugün” vb. nöbetleşmeler üzerinde durulmuştur. Bu örneklerin büyük bir kısmı sadece konuşma dilinde kullanılır; yazıda gösterilmez. Bu nedenle verilen her örnek, konuşma dilindeki biçimi de gösterilmiş ve okurun telaffuz hakkında da bilgi sahibi olması amaçlanmıştır.

Örneklerin Alındığı Eserler:

Hıdır Deryayev (1981) *Iktbal*, Aşgabat: Türkmenistan neşiryatı,(Gollanma Kitaphana).

Nargılıç Hocageldiyev (1991) *Gökdepe Galası*, Aşgabat: DÖB.

Nurmırat Sarıhanov (1961) *Şükür Bağsı*, Aşgabat: TDNG.

Nurmırat Sarıhanov (2011) *Kitap*, Aşgabat: TDNG.

Berdi Kerbabayev (1992) *Saylanan Eserler*, Aşgabat: Magaryf.

Edebiyat IV. Sınıf (2015) Aşgabat: TDNG.

Türkmen Halk Ertekileri (2006) Aşgabat: TMM “Miras” merkezi.

İnternet kaynakları ve veritabanları

<http://www.ene.dilim.com>

<https://tr.m.wikipedia.org>

KAYNAKÇA

- ALİMOVA, Cıldız (2007) “Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları”, Turkish Studies: Türkoloji Araştırmaları: Volume 2/2 Spring 2007.
- AKHMANOVA, O. S. (1971) *Phonology, Morphonology, Morphonogy*, Mouton The Hague.
- AMANMYRADOWA, Gunça (2008) “Fonetika bilen bagly ýazuw kadalary”, Aşgabat: Türkmenistanyň ikinji lingiwistik kurultaýy.
- AMANSARYÝEW, Jumamyrat (1970) *Türkmen dialektologiyasy*, Aşgabat: Türkmenistan neşirýat.
- ANNANUROW, A (1959) *Fonetika dil biliminiň bölümidir*, Aşgabat: Türkmen döwlet okuw pedneşir.
- (1971) *Dil biliminiň esaslary*, Aşgabat.
- ANNANUROW, A; R. Berdyýew; N. Durdyýew; K. Şamyradow (1972) *Türkmen diliniň ärsary dialekti*, Aşgabat: TSSRYA: Magtymguly adyndaky dil we edebiyat instituty.
- ARONOFF, Mark & Kristen Fudeman (2011) *What is Morphology*, (2nd ed), 73-95.
- ASLAN DEMİR, Sema (2006) “Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine”, Türk Dili: 654.
- ATANIÝAZOW, Soltanşa (1994) *Şejere (Türkmenleriň nesil daragty)*, Aşgabat: Turan-1.
- AZYMOW, Pygam (1944) *Türkmen dilinde ýasama sözlerdäki fonetiki üýtgeşmeler*, Aşgabat: ÝATF neşirýat.
- AZYMOW, P; G. Saryýew; Ý. Göňňäýew; B. Weýisow; N. Ziyaýew (2011) *Türkmen dili*, I cilt, Aşgabat: TDNG.
- AZMUN, Yusuf (1983) *Anaçizgisiyle Türkmençe Dilbilgisi (Sesbilgisi)*, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- (1990) “Türkmençe Asli ve Dolaylı Uzun Ünlüler” Journal of Turkish Studies Volume 14, Center For Middle East Studies of Harvard University: 75-94.
- (1994) “Türkmen Diliniň Gysga we Uzun Çekimli Fonemalary we Olaryň Semantik Funksiýasy”, Dil Dergisi, sayı: 15, Ocak 1994, s: 73-77.
- (2000) “Türkmen Dilinde Farsça ve Arapça Sözcükler ve Ugradıkları Değişiklikler Üzerine Notlar”, Journal of Turkish Studies Volume 24/III, Harvard University: 7-38.
- BACANLI, Eyüp (2014) “Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması”, Türkbilig, 2014/27: 13-39.

- (2016) *Türk Dillerinde Düzensizlikler*, Ankara: Etkileşim Yay.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOV, A.N; M.Ý.Hamzaýew (1964) *Sravnitel'naya grammatika russkogo i turkmenskogo yazıkov (fonetika i morfologiya) I*, Aşgabat: Akademiya Nauk Turkmeniskoy SSR: İnstitut yazıkovaniya.
- BASKAKOV, A.N; M.Y.Hamzaýew; B.Çaryýarow (1970) *Grammatika turkmenskogo yazıka*, Aşgabat: Ylym.
- BAŞDAŞ, Cahit (1999) “Türkmen Türkçesinde +(I)k (İntensivum) Eki ve Kullanılışı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S, s. 492-496.
- BAZIN, Louis (1988) *Türkmençe* (çeviren: Efrasiyap Gemalmaz), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- BERDİYEW, R; S. Kürenow; K. Şamyradow; S. Orazkulyýew (1970) *Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki*, Aşgabat: TSSRYA: Magtymguly adyndaky dil we edebiyat instituty.
- BURAN, Ahmet (2007) “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, Ç.Ü. Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi no:157, 20.03.2007.
- BURAN, Ahmet-Ercan Alkaya (2014) *Çağdaş Türk Yazı Dilleri I (Güneybatı /Oğuz Grubu)*, Ankara: Akçağ.
- CALİLOV, F.A (1988) *Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası*, Bakü: Maarif Neşiriyatı.
- CHOMSKY, Noam (1964) *Current Issues in Linguistic Theory*, Mouton, The Hague.
- CHOMSKY, Noam-Morris Halle (1968) *The Sound Pattern Of English*, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- CLARK, Larry (1998) *Türkmen Reference Grammar*, Weisbaaden: Harrasowitz Verlag.
- DEMİR, Nurettin-Emine Yılmaz (2003) *Türkiye Türkçesi El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.
- DEMİR, Nurettin-Emine Yılmaz (2011) *Türkçe Ses Bilgisi*, Anadolu Üniversitesi Yayın № 2362, AÖF Yayın № 1359.
- DEMİRCAN, Ömer (1977) *Türkiye Türkçesinde Kök Ek Bileşmeleri*, Ankara: TDK Yay.
- (1996) *Türkçenin Sezdizim*, İstanbul: Der Yay.
- DMİTRİYEV, N.K (1955) “Dolgiye glasniye v turkmenskom yazıke”, *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*, çast I, Fonetika, s: 182-191, Moskwa: İAN- SSSR.
- DOĞAN, Levent (1996) “Türkmen Türkçesinin Fonetik ve Morfolojik Özellikleri Üzerine” I-II, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi: 5-6.

- (2012) “Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler İle İlgili Hususlar”: 919, Çukurova Üniveristesi.
- EKER, Süer (2006) *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yay.
- ERCİLASUN, A. B (2012) *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ.
- ERGİN, Muharrem (1998) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- GABAİN, Annemarie von (2007) “Türk Dillerinin Tipik Özellikleri” (çeviren: Mevlüt Gültekin): *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007*.
- GARRYÝEW, S.A (1975) *Türkmen edebiyatynyň taryhy*, cilt I, Aşgabat.
- GELDİYEW, M-G. Alparow (1929) *Türkmen diliniň grammatikasy*, Aşgabat: Türkmenistan döwlet neşirýat.
- GÖKÇÜR, Engin (2015a) “Türkmen Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alınan Sözcüklerin Ünsüzlerindeki Ses Olayları”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/12 Summer 2015, Ankara/Turkey, s. 429-448.
- (2015b) “Türkmen Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alınan Sözcüklerin Ünlülerindeki Ses Olayları”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, (Journal of World of Turks), Vol. 7, No. 3 (2015), s. 189-211.
- (2016a) “Türkmen Türkçesinde Birincil Uzun Ünlüler / Primary Long Vowels in Turkmen Turkish”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 47, 2016, p. 235-253, Summer I.
- (2016b) “Türkmen Türkçesinde Korunan Fonetik Unsurlar / Protected Elements in Turkmen Turkish”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, Volume 11/10 Spring 2016 Ankara, p. 269-292.
- HANSER, Oskar (2003) *Türkmence El Kitabı*, (çeviren: Zühal Kargı Ölmez), İstanbul: TDAD:17.
- HASPELMATH, Martin & Andrea D. Sims (2010) *Understanding Morphology*, (2nd ed.), Hodder Education, s. 211-232.
- HYDYROW, M.N; K.Begenjow (1948) *Türkmen diliniň fonetikasy*, Aşgabat: Okuwneşirýat.
- (1956) *Türkmen diliniň fonetikasy*, Aşgabat: TSSR Ylymlar akademiýasy: dil we edebiyat instituty.
- (1960) *Häzirki zaman türkmen dili (fonetika)*, Aşgabat: A.M.Gorkiy adyndaki türkmen döwlet unweristedi.

- HOCKETT, C.F (1958) *A Course In Modern Linguistics*, Oxford & İbh Publishing Co.
- INKELAS, Sharon (2011) “The Interaction Between Morphology and Phonology”, *The Handbook of Phonological Theory*, Second Edition. Edited by John Goldsmith, Jason Riggle, Blackwell Publishing Ltd (65-101).
- JENSEN, John T (1990) *Morphology*, University of Ottawa, 7-13; 157-190.
- JOHANSON, L; Éva Á. Csató (1998) *The Turkic Languages*, London And New York.
- KARA, Mehmet (1998) *Türkmen Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Akçağ Yay.
- (2001) *Türmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Akçağ.
- (2005) *Türkmen Türkçesi Grameri*, Ankara Gazi Kitabevi.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005) *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Akçağ.
- KERİMOĞLU, Caner (2014) “Türkiye Türkçesi Gramerindeki Düzensizlikler ve Eş Zamanlı Gramer Yazımı”, *Dil Araştırmaları Sayı: 14 Bahar 2014*, s.75-96.
- KILBURY, James (1973) *The Emergence Of Morpophonemics: A Survey Theory And Practice From 1876 to 1939*, Cornell University, İthaca, N.Y., U.S.A.
- KILBURY, James (1976) *The Development of Morphophonemic Theory*, John Benjamins Publishing.
- KİLLİ, Gülsüm (2004) “Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine”, *AÜTDCF: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Kasım 2004, s. 42-45.
- KİPARSKY, Paul (1982) “From Cyclic Phonology to Lexical Phonology” in *The Structure of Phonological Representations (Part 1)*. ed. by Harry van der Hulst and Norval Smith. Dordercht. Foris Publications.
- KİRİŞÇİOĞLU, M.Fatih (1999a) “Saha ve Türkmen Türkçelerinde Eklerdeki Uzun Ünlü ve Diftonglar”, *3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996*, s. 669-673, Ankara: TDK Yay: 678
- (1999b) *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay: 594.
- (2007) “Saha Türkçesi” *Türk Lehçeleri Grameri*, s: 1229-1284, Ankara.
- KÜRENOW, S (1961) “Fonetikanyň käbir meseleleri”, *mugallymlar gazedi*, 19 aprel.
- (1971) *Türkmen diliniň uzyn ve gysga çekimlileri (eksperimental- fonetik oçerk)*, Aşgabat: Ylym neşirýat.

- (1990) "Türkmencede Asli ve Dolaylı Uzun Ünlüler", Journal of Turkish Studies, Volume 14, Center for Middle East Studies of Harvard University, 1990, s. 75-94
- MAİDEN, Martin (1991) *Interactive Morphology: Metaphony In Italy*, Routledge, London; New York.
- MÜLLER, H.G (2003) *Morphophonologische Untersuchungen an Reduplikationen im Türkischen*, der Universität Tübingen.
- NEPESOWA, R-O. Nazarow-J.Göklenow (2004) "Türkmen Türkçesi", (çeviren: S. Tokatlı), Erciyes Üniveristesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 17, Yıl : 2004/2, s. 271-286.
- NURMUHAMMEDOW, A-S. Kürenow (1979) *Türkmen dilinde süýkeş we sonarly çekimsizler*, Aşgabat: Ylym neşirýaty.
- ÖWEZOWA, Akjemał (??) "Türkmen diliniň gramatikasy", I. Bölüm, Aşgabat.
- PAYNE, Thomes E (2006) *Exploring Language Structure, A Student's Guide*, p. 63-85.
- POTSELUYEVSKIÝ, A.P (1936) *Fonetika turkmenskogo yazıka*, Aşgabat: TGNİİ
- (1975) *Ízbranniye trudi*, Aşgabat.
- SAĞLIK, G. Selcan (2001) Türkiye ve Türkmen Türkçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgis, Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- SARYÝEW, Berdi-N.Güder (1998) *Türkmencenin grameri, I-II (Fonetika-Morfologiya)*, Ankara: TDGMYB: 142/164.
- TÄÇMYRADOW, Tagangeldi-M. Hudaýgulyýew (1970) *Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy*, Aşgabat.
- TÄÇMYRADOW, Tagangeldi (2002) *Häzirki zaman türkmen dili-fonetika*, Aşgabat: Ylym.
- (??) "Türkmen diliniň fonetik gurluşy", Aşgabat.
- TEKİN, Talat (1995a)"Türkçede Morfofonemik Değişmeler: Dar Ünlü~ø Nöbetleşmesi", Makaleler 3, ÇTD.
- (1995b) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yayınları.
- (2013),"Türkçe' de Kaynaştırma Sesleri", Makaleler III, Çağdaş Türk Dilleri, Ankara TDK yay, s 487-490.
- TEKİN, Talat-M. Ölmez (2014) *Türk Dilleri*, Ankara: Bilgesu Yay.
- TÜRKMEN DİLİNİN GRAMATİKASY (MORFOLOGİYA) (2000) Türk Dili Kurumu Armağanı.

TURKMEN LANGUAGE GRAMMAR GUIDE, U.S. Peace Corps Turkmenistan

WEÝISOW, Begmyrat (2008) *Türkmen diliniň taryhy*, Aşgabat.

YILDIRIM, Zeynep (2008) Gümbed Ağızı'ndan Derlemeler (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük), Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı.

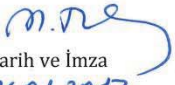
YILMAZ, Emine (1997) "Çuvaşçada Eklenme Sırasında Oluşan Değişiklikler" Türk Dilleri Araştırmaları 7, Ankara, s.123-139,

EKLER

Ek 1.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 20/01/2017	
Tez Başlığı / Konusu: TÜRKMECENİN MORFOFONOLOJİSİ	
Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>	
Adı Soyadı: MARAL TÖRE Öğrenci No: N14123166 Anabilim Dalı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI Programı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	 Tarih ve İmza 20.01.2017
DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI DOÇ. DR. SEMA ASLAN DEMİR	
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr	

Ek 2.

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 26/01/2017</p> <p>Tez Başlığı / Konusu: TÜRK MENCENİN MORFOFONOLOJİSİ</p> <p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 135 sayfalık kısmına ilişkin, 26/01/2017 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 5 'tir.</p> <p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç <p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <div style="text-align: right;"> Tarih ve İmza 26.01.2017 </div> <p>Adı Soyadı: MARAL TÖRE</p> <p>Öğrenci No: N14123166</p> <p>Anabilim Dalı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI</p> <p>Programı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI</p> <p>Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p><u>DANIŞMAN ONAYI</u></p> <p>UYGUNDUR.</p> <div style="text-align: center;"> DOÇ. DR. SEMA ASLAN DEMİR </div>